

**בין תימן לישראל:
מ'מרבד הקסמים' לפרשת ילדי תימן
אסתר מאיר-גליצנשטיין**

זו פורש את הרקע ההיסטורי להתרחשותה של פרשת ילדי תימן. הוא מספר את תולדותיה של העלייה הגדולה מתימן בשנים 1950-1955, ואת הקשיים המיוחדים שעמדו בפני העולים בדרכם לתימן ובצעת שהותם במחנה המעבר בעדן. הטענה העיקרית היא שבהגיעם לישראל, מצב בריאותם של רבים מילדי תימן הוזה קשה, בעקבות הדרך רוויית הייסורים ותנאי החיים המעבר. הרבר מסביר את חולשתם של העולים החולים, ואת התאוששו מן החוויות הטראומטיות שחוו, וגם את ההיקף של תינוקות חולים שנשלחו לטיפול רפואי באותה התקופה. בין דצמבר 1948 לספטמבר 1950 הועתקה קהילת יהודי תימן בארץ שבה ישבה מאות רבות של שנים, יש אומרים 2,500, והעלתה כמעט בשלמותה למדינת ישראל. מסעם של היהודים לתימן כלל דרך בת עשרות עד מאות קילומטרים, שהחלה מבתיהם בחיבי תימן. משם יצאו בהליכה ברגל, ברכיבה על חמורים ובנסיעה באוניות, עבור בשהות במחנה מעבר ליד עדן וכלה במסע אווירי דרך כשמונה שעות וחלף על פני כ-2,500 מאות קילומטרים, שדח התעופה של עדן עד נמל התעופה לוד. בישראל התחיל מסע

נוסף קשה ונפתל של ריפוי, שיקום והינטעות במקום חדש. תהליך העלאת היהודים נמשך פחות משנתיים, ובמהלכו הגיעו לישראל מתימן ומעזן קרוב ל-50,000 יהודים. בישראל היה תהליך זה חלק מגל רחב היקף של עלייה, אשר החלה מיד לאחר הכרזת מדינת ישראל במאי 1948. עד סוף 1949 הגיעו לישראל כ-340,000 עולים, רובם מאירופה, ובשנתיים הבאות הגיעו כ-340,000 עולים נוספים, רובם מרומניה ומעיראק, ולצדם עולים מארצות שונות. בסך הכול הגיעו לישראל בתוך ארבע שנים כ-700,000 יהודים. בישראל, המסלול של מרבית העולים האלה אל בית הקבע שלהם עבר דרך מחנה המיון העיקרי שער העלייה ליד חיפה, מחנה עתלית ומחנות עולים שהוקמו במתקנים לשעבר של הצבא הבריטי, והחל מאמצע 1950 גם דרך מעברות שהיו פזורות בכל רחבי הארץ, אך רובן שכנו באזור המרכז, בשולי יישובים ותיקים. פרשת היעלמותם של ילדים ופעוטות, רובם מיוצאי תימן, התרחשה בעיקר במחנות העולים ובמעברות בשנים הראשונות של מדינת ישראל.

אף על פי שקרוב ל-50,000 בני העדה התימנית תפסו כ-7% בלבד מבין כ-700,000 העולים באותה התקופה, ילדיהם תפסו יותר ממחצית מקרי היעלמות שנבדקו על ידי ועדות החקירה שונות, ולכן הפרשה ידועה כפרשת ילדי תימן. שאר הילדים נמנים גם הם עם משפחות עולים שרובן המכריע הגיעו מארצות ערב ומן הבלקן, אשר שהו גם הן במחנות העולים. בלי לעסוק במחלוקת על גורל הילדים, בין שנחטפו ובין שנפטרו, עולות השאלות: מדוע תפסו ילדי התימנים חלק כה גדול מבין הילדים האלה? והאם ניתן לקשור בין מאפייני העולים ונסיבות עלייתם לישראל בשנים 1949-1950 ובין היעלמות הילדים סביב שנים אלו?

כדי לענות על שאלות חשובות אלו אבחן את קורות היהודים כתימן בפרק הזמן שקדם לעלייה ואת תהליך העלייה לישראל. לשם כך אתמקד בכמה סוגיות: (1) הרקע ההיסטורי: מה היו

1. נתונים על העלייה ההמונית, ראו: ליסק, 1999, עמ' 3-6.

מאפייני הקיום של יהודי תימן בשלהי שנות ה-40 ומה היו חגורמים שהניעו אותם לעזוב את ארץ הולדתם ולעלות לישראל? מה הותירו עולים אלו מאחור ומה ציפו להשיג במדינת ישראל? (2) מה היו מאפייניו הייחודיים של מסע היהודים מתימן עד הגעתם למחנה המעבר שליד עזן, ומדוע היה המסע כרוך במחיר כה יקר בחיי אדם וברכוש? (3) מדוע הייתה השהות במחנה המעבר כרוכה בקורבנות רבים כל כך? (4) לבסוף, מה היו השפעותיו של המסע הזה על עולי תימן ועל השלב הראשון של קליטתם בישראל, וכיצד הוא קשור להיעלמות ילדיהם?

בחינת הסוגיות האלה תציג את הגעתם לישראל של יהודי תימן בהקשר של אירועי התקופה ותחשוף את הנסיבות ההיסטוריות שבאן התרחשה פרשת ילדי תימן. זאת, כאמור, בניסיון להסביר מדוע מכל ילדי העולים נקשרה פרשה זו במיוחד לילדי התימנים.

העלייה מתימן עד 1948: גורמי דחיפה ומשיכה בהגירתם של יהודי תימן

העלייה הגדולה מתימן לישראל הייתה השלב האחרון בתהליך יציאה ארוך ומתמשך. השלב הקודם, שנמשך כשבעים שנים, מ-1882 עד 1948, הביא לכינונה בארץ של קהילה תימנית גדולה. ראשיתו של תהליך ההגירה הזה היה ב-1881, עם התארגנות קבוצה בת כמה מאות מיהודי תימן ויציאתה למסע רווי תלאות וקורבנות, שעבר דרך נמל חודיידה שבתימן, ים סוף ותעלת סואץ, עד הגעתה לארץ ישראל. העולים האלה ייסדו בירושלים קהילה חדשה שהייתה אבן שואבת לגלים נוספים של עולים, אשר המשיכו וצעדו בנתיבי המסע לארץ ישראל. ערב מלחמת העולם הראשונה כבר היו בארץ כ-5,000 יוצאי תימן, והעלייה נמשכה בהדרגה גם בתקופת המנדט הבריטי. בשנים 1944-1945 הגיעו ארצה מעל 5,000 יהודים מתימן, וב-1948, עם הקמת מדינת ישראל, מגתה הקהילה התימנית

יותר מ-30,000 נפש והייתה העדה המזרחית הגדולה ביותר בארץ. בדצמבר 1948 החל שלב נוסף, שלב העלייה הגדולה, כאשר בתוך כשנתיים הועתקה קהילת יהודי תימן כמעט בשלמותה לישראל. יש להוסיף, שלאורך כל שבעת העשורים של עלייה מתימן היו רק שתי תקופות שבהן נעשתה העלייה בעידוד ובסיוע של מוסדות יהודיים וציוניים: העלייה בשנים 1911-1912, המכונה עליית יבנאלי, שנעשתה בעידוד המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, והעלייה שהחלה סביב אמצע שנות ה-40 והגיעה לשיאה בעלייה ההמונית בשנים 1949-1950.

תימן של המחצית הראשונה של המאה ה-20 הייתה מחולקת לכמה יחידות מדיניות, שהחשובה בהן הייתה תימן האימאמית - יחידה מדינית עצמאית ששכנה בצפון-מזרח תימן ובראשה אימאם מקומי. מרבית היהודים התגוררו ברמה של תימן האימאמית, אזור הררי שגובהו מגיע לכ-4,000 מטר ורכסיו מבוותרים על ידי עמקים רבים, והוא אזור פורה מוקף מדבריות. ממערב, לאורך חוף ים סוף, משתרעת שפלת התהאמה, שהיא אזור מדברי צחיח, וממזרח ומדרום משתרע מדבר המפריד בין תימן לבין שכנותיה, ערב הסעודית ממזרח, ומה שהיו אז מדינות חסות (פרוטקטורט) בריטיות שנשלטו על ידי סולטנים מקומיים. מדרום להן שכנה המושבה הבריטית עדן, שהתרכזה סביב הנמל הבין-לאומי שהקימו הבריטים לאחר כיבוש האזור ב-1839. רמת תימן התברכה בטמפרטורות נוחות ובגשמי מונסון שיוורדים באביב ובעיקר בקיץ. בעמקים הרבים החוצצים בין רכסי ההרים אדמה פורייה, והאזור מעובד באינטנסיביות. מגדלים בו דגנים, ירקות ופירות מסוגים שונים, וכולטים במיוחד גידולי הקפה והקאת (הגת).

במחצית הראשונה של המאה ה-20 היו בתימן כ-4 מיליון תושבים, מהם כ-50,000 יהודים (כ-1.25%). אלפים אחדים חיו בערים, בעיקר בעיר הבירה צנעא, אך היו קהילות גם בערים אחרות: צעדה שבצפון תימן, תעז בירת דרום תימן, ד'מאר, ירים ואב שמדרום לצנעא. רוב

יהודי תימן היו מפוזרים על פני כ-1,100 כפרים בכל רחבי רמת תימן, ובמקרים רבים נמנו בכל כפר משפחות אחדות בלבד.² כמיהה רתית לעלות לירושלים ולארץ הקודש קיננה תמיד בלב יהודי תימן, אך לצד שאיפה זו הייתה השפעה ניכרת לגורמים כלכליים ופוליטיים. תימן הייתה מדינה חקלאית ענייה, שרמת הפיתוח הכלכלי שלה נמוכה מאוד והשלטון המרכזי בה התנגד לחדירתן של תפיסות מודרניות. מדיניות ההסתגרות של השלטון המרכזי והתנגדותו לחדירת השפעות מודרניות הנציחו את המשך קיומו של משק כלכלי מפגר, את העדר רפואה מודרנית ואת חוסר הסיכוי לשפר את רמת החיים. במצב זה לא היה ניתן למנוע רעב, חולי ותמותה המונית בתקופות של בצורת או מלחמה. לכך נוספה מדיניותו של האימאם יחיא (שלט בין 1918-1948) כלפי היהודים, אשר נועדה להחלישם מבחינה כלכלית על ידי הגבלות בהחזקת נכסי דלא נידי ובעיסוק במלאכות יד ופגיעה בהם בתחומי המסחר והתעשייה.³

באמצע המאה ה-20 הייתה יהדות תימן הקהילה היחידה במזרח התיכון שמעמדה המשפטי והחברתי הוסיף להתנהל על פי חוקי ההלכה האסלאמית. בתור דיימים, בני חסות, היה מעמדם של היהודים מוגן אך נחות: הם שילמו מס גולגולת שנתי (ג'יזיה), היו זכאים להגנה על הנפש והרכוש, אבל מעמדם החברתי היה נחות. במיוחד העיקו עליהם חובות מיוחדים כמו עבודות משפילות של ניקוי העיר, אי-הכרה בעדות יהודי במשפט ואסלום בכוח של יתומים יהודים. מודעותם של יהודי תימן לכך שאין סיכוי לשינוי משמעותי במצבה הכלכלי של תימן ובמצבם שלהם בתחומים המשפטי, הכלכלי והחברתי, בד בבד עם החרפה במצבם בתקופות של משברים

2. עראקי-לורמן, 2002, עמ' 11-14. על הפיזור הדמוגרפי, ראו: הולנדר, 2002, עמ' 31-42.
3. טובי, 2002, עמ' 9-24.

פוליטיים וכלכליים, הגיעו אותם לחפש ארצות הגירה שיבטיחו להם ולצאצאיהם חירות ושוויון לצד קיום כלכלי נאות יותר. רוב היוצאים פנו לארץ ישראל ומיעוטם השתקעו בעדן, במצרים, באתיופיה ובאריתריאה.⁴ משנות ה-30 הצטרפה לכוחות דחיפה אלו גם השפעתו המאיימת של הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, שהייתה מלווה בתעמולה אנטי-ציונית ואנטי-יהודית שהופצה בתימן ובעדן, ואלו החריפו את תחושת חוסר הביטחון של היהודים.

עד שנות ה-20 שימש נמל חודיירה בסיס יציאה עיקרי שממנו עזבו היהודים את תימן ופנו לכיוון מצרים. ואולם בשלהי שנות ה-20 עבר בסיס היציאה למושבת הכתר הבריטית עדן. הכיבוש הבריטי של העיר ב-1839 ותפקידה הכלכלי כנמל מעבר בדרך להודו גרמו לפיתוח כלכלי גדול שלה. אוכלוסייתה גדלה במידה ניכרת וגם יהודים נמשכו אליה, רובם מתימן ומיעוטם ממקומות אחרים. מעתה הפכה עדן למקום הגירה נכסף ליהודי תימן, כפי שתיאר אחד מהם בזיכרונותיו: "עדן הצטיירה בעיני התימני כארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות וכשער אל ארצות הים האגדתיות אשר שם הזהב, גם אם המציאות היא הפוכה, אכזרית וחסרת רחמים".⁵ אנשים רבים נהרו אליה מתימן, רובם הגדול מוסלמים ומיעוטם יהודים, מקצתם היו מהגרי עבודה ומקצתם הגיעו אליה בדרכם לארץ ישראל.

בהיותה מושבה בריטית ובה נמל בין-לאומי חשוב על אם הדרך הימית בין אירופה לאסיה, בנו בה הבריטים נמל מודרני, פטור ממכס, וסביבו התפתחה ההתיישבות הבריטית בעדן החדשה (Steamer Point), משכן השלטון האזרחי והצבאי ומקומן של הקונסוליות הזרות. העיר הישנה (Crater) הייתה בנויה בלבן של מכתש מוקף סלעי בזלת, שנוצרו בעקבות פעילות וולקנית קדומה. אקלימה של עדן מדברי וחם. בין החודשים אוקטובר לאפריל

4. עראיק'קלורמן, 2010, עמ' 41-64.

5. גמליאלי, 2002, עמ' 326.

היא מושפעת מהמונסון הצפוני-מזרחי ונהנית ממזג אוויר נעים, ואילו חודשי המעבר, מאי וספטמבר, הם חודשים חמים, שהאוויר בהם מעיק ואין רוח מנשבת. התקופה הקשה בעדן משתרעת על פני החודשים יוני-אוגוסט, תקופת המונסון הדרומי-מערבי, והיא מתאפיינת בטמפרטורות גבוהות הנעות בין 38-40 מעלות צלזיוס, בלחות גבוהה ובסופות חול חמות המנשבות מהצפון. מקורות המים לשתייה בעדן היו מצומצמים ומוגבלים והגיעו מבריכות לאגירת מי גשמים, מזיקוק מים מלוחים ובעיקר מבארות המצויות צפונית לעיר עדן, באזור שיח' עות'מאן ולחג'.

תנאי אקלים אלו היו קשים לכלל התושבים, אך היו קשים במיוחד למהגרים מתימן שהגיעו לעיר בחוסר כול, ובכללם רבים מהיהודים שהגיעו לעיר מתימן והמתינו חודשים ואף שנים לאפשרות לעלות לארץ ישראל. מקצתם התאכסנו בצפיפות רבה ובתנאים סניטריים קשים בבית הקדש שנבנה עבורם על ידי חברי הקהילה המקומית, אחרים השתכנו במרתפים חשוכים ובלתי מאווררים והיו כאלו שנותרו ברחובות העיר. מקצתם מצאו עבודה, ואחרים הפכו לקבצנים לאחר שהוציאו את כספם על הוצאות קיום. בשנות ה-20 וה-30 גדל מספר העולים מתימן. גם עתה הונעה העלייה על ידי כוחות דחיפה מקומיים, אך היא נתמכה יותר ויותר על ידי הקהילה התימנית בארץ ישראל, שהלכה והתבססה בערי היישוב הישן ובהתיישבות החקלאית הציונית. ככל שהלך והורע המצב בתימן וככל שהתפתח היישוב היהודי בארץ ישראל, כך גברו דחפי העלייה. מכיוון שזו הייתה תקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, היציאה מתימן דרך המושבה הבריטית עדן הייתה כרוכה בהשגת רישיונות עלייה (סרטיפיקטים) כתנאי ליציאה לדרך. בשנות ה-30 זכו יהודי תימן לרישיונות עלייה רבים יותר מכלל יהודי ארצות ערב. תרמו לכך הדימוי החיובי של התימנים כמי שתורמים להתפתחות היישוב הציוני בעבודתם הגופנית כפועלים ונכונותם לעבוד בתנאים קשים ובשכר נמוך. מבחינת יהודי תימן,

הרצון לעלות, על אף התנאים הקשים האלה, נבע מהעדר אפשרויות הגירה טובות יותר, ממודעותם לעלייה ההדרגתית שחלה ברמת החיים של עולי תימן בארץ וגם ממכתבי העידוד ששלחו העולים לבני משפחותיהם לצאת לדרך, בהבטיחם להם סיוע למימון הוצאות הנסיעה ולקליטתם בארץ.

המרד הערבי בארץ ישראל, שהחל ב־1936, ובייחוד החלת מדיניות הספר הלבן בארץ במאי 1939, מנעו את המשך העלייה מתימן, אבל מלחמת העולם השנייה ועצירת העלייה היהודית מאירופה הביאו לחידושה. בין השנים 1943-1945 התחולל גל העלייה הגדול ביותר שהגיע עד אז מתימן ארצה, ובו יותר מ־5,000 יהודים.⁶ הקצבת רישיונות עלייה כה רבים ליהודי תימן הייתה תוצאה בלתי צפויה של אירועי מלחמת העולם השנייה. זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה נסגרו דרכי היציאה של יהודים מאירופה, ובידי הסוכנות היהודית הצטברו אלפי רישיונות עלייה. ראשי הסוכנות היהודית החליטו להפנות את הרישיונות האלה ליהודים מארצות האסלאם ובמיוחד לקבוצה שגם קודם זכתה לעדיפות - ליהודי תימן.⁷ בתחילת אפריל 1943 יצא לתימן שליח הסוכנות היהודית יוסף בן־דוד כדי להסדיר את עליית היהודים ולדאוג לכך שהיוצאים יהיו אנשים צעירים ובריאים שעומדים בקריטריונים הנדרשים לקבלת רישיונות פועלים על ידי שלטונות המנדט הבריטי. בן־דוד אף הודיע שהסוכנות היהודית תשתתף במימון מחצית מדמי הנסיעה לארץ ישראל, סכום שהיה עידוד חשוב למבקשי העלייה. מכיוון שיציאת יהודים מתימן הייתה אסורה כבר מתחילת שנות ה־30,⁸ נעשתה פנייה אל האימאם יחיא, ותגובתו

6. מהם 2,419; 1943; 1,788; 1944 ב־1,024; 1945. ראו: עראקי־קלורמן, 2005, עמ' 281.
7. על השינוי במדיניות הסוכנות היהודית, ראו: Meir-Glitzstein, 2001, pp. 24-48.
8. Parfitt, 1996, p. 143.

הצביעה על מדיניות חדשה: לא איסור ולא היתר, אלא העלמת עין ואפילו הסכמה בשתיקה.⁹

בסוף 1945 בא הקץ על גל עלייה זה. עם שחרור אירופה וסיום מלחמת העולם השנייה נעצרה הקצבת רישיונות העלייה לתימן, והרישיונות המועטים שנותרו ממכסת הספר הלבן נשמרו עבור פליטי השואה. השינוי הפתאומי הזה גרם לכך שכמה אלפי יהודים, שהגיעו לעדן בדרום לארץ ישראל, נותרו בעיר חסרי כול וללא סיכוי להמשיך את הדרך. הם התנגדו לחזור לתימן, למרות הלחץ הכבד שהפעילו עליהם הבריטים, אשר חששו מהתפרצות של מחלות מידבקות.¹⁰ בסופו של דבר נאלצו הבריטים לאשר הקמת מחנה בבסיס בריטי נטוש ששכן בלב המדבר צפונית לעיר עדן, ובו שוכנו הפליטים באופן זמני עד למציאת פתרון לבעייתם. זה היה מחנה חאשר, שיושביו כינוהו מחנה גאולה, והוא נוהל על ידי הג'וינט, ארגון הסיוע היהודי־אמריקאי, בשיתוף הסוכנות היהודית והתאחדות התימנים בארץ ישראל. מצב ארעי זה נמשך יותר משלוש שנים.

מכיוון שהסיבה להקמת המחנה הייתה החשש ממגפות, הרופאים ששלח הג'וינט לשם זכו למעמד מיוחד - הם היו נציגי הארגון ומנהלי המחנה. הרופאים האלה התאפיינו בניהול פטרוני ומתנשא ביחסם לפליטים היהודים שוכני המחנה. הם סירבו להכיר בזכויות יושבי המחנה לנהל את ענייניהם הפנימיים בעצמם, ועל רקע זה אירעו חיכוכים. אחדים מהם ניצלו את מעמדם הרם ואת התלות המוחלטת של הפליטים והנהיגו במחנה משטר דיכוי שכלל התעללות וכיזוי מנהיגי העולים שהיו אנשי דת וחינוך.¹¹ זה היה דפוס מבשר־דעות למערכת יחסים שבה השתלבו כוח וסמכויות

9. עראקי־קלורמן, 2008, עמ' 253-256.
10. צדוק, 1989, עמ' 124-125.
11. על מערכת היחסים הזאת ועל תחלואיה, ראו: מאיר־גליצנשטיין, 2012, עמ' 82-101; גמליאלי, 1966, עמ' 188 ואילך.

עם תפיסות אוריינטליסטיות. מצד אחד היו בה סולידריות יהודית משולבת בפטרונות והתנשאות, ומצד שני - חולשה פוליטית וכלכלית של פליטים שהיו תלויים תלות מלאה בגביר היהודי, האמריקאי או הארץ-ישראלי, שנחלץ לעזרתם. מערכת זו נקשרה במאפייני הג'וינט כארגון פילנתרופי לא-ציוני ומותנה על ידי תפיסת הסולידריות הלאומית של שליחי הסוכנות היהודית בעדן ובמחנה חאשר. היה ניתן לצפות שלא יהיה מקום למערכת יחסים היררכית זו לאחר הקמת המדינה.

החלטת עצרת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947 על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, האחת יהודית, הייתה קו פרשת מים בתולדותיהם של יהודי ארצות ערב, והראשונים שהושפעו מכך היו יהודי דרום חצי האי ערב. ב-2 בדצמבר 1947 התחולל אירוע טראומטי שחרץ את גורלה של קהילת יהודי עדן, כאשר המוני מוסלמים התנפלו על השכונות היהודיות והמיטו חורבן על הקהילה.¹² באותו זמן מנתה הקהילה כ-3,000 נפש, ולצדה חיו באזור עוד כ-4,700 פליטים יהודים: ברחובות עדן נמצאו כ-2,000 פליטים, במחנה הג'וינט היו מעל 1,500 פליטים ובעיירה שייח' עות'מאן שמצפון לעדן נמצאו עוד כ-1,120 פליטים.¹³ במהלך הפוגרום נרצחו בעדן כ-80 יהודים וכ-80 נוספים נפצעו. 106 מ-170 החנויות היהודיות בעיר נבזזו כליל, ו-6 נוספות נבזזו חלקית. 30 בתים ושני בתי הספר של הקהילה נשרפו. יש לציין שהפגיעה ביהודים הייתה בעיקר במקומיים ופחות בפליטים, שהרי הפליטים, הן אלו שהתגוררו ברחובות עדן והן יושבי מחנה חאשר, היו חסרי כל רכוש, וייתכן שלא עוררו עניין בפורעים. נוסף על

12. הפוגרום נחקר על ידי היסטוריונים אחרים. ראו: Parfitt, 1996, pp. 165-178; אהרוני, 1991, עמ' 311-327. נסים בנימין גמליאלי הקדיש פרק נרחב לחיבור אירועי הפוגרום ובעיקר להשפעותיהם על הפליטים בעדן, ראו: גמליאלי, 1996, עמ' 227-242; וראו גם: גמליאלי, 2010, עמ' 122-123.
13. אהרוני, 1991, עמ' 292-294.

כך, המחנה עצמו היה מוגן על ידי גדרות ושומרים, ויש להניח שהם הרתיעו את הפורעים. לעומת זאת, כל בתי היהודים בשייח' עות'מאן נשרפו או נבזזו, כ-15 יהודים נרצחו וכ-40 יהודים נפצעו וכל היתר פונו למחנה חאשר. אחד הגילויים הקשים של הפוגרום היה בכך שעיקרן של הפגיעות נעשו דווקא על ידי כוחות המשטרה המקומית, שנשלחו לשכונה היהודית כדי להגן על תושביה.

בשלהי 1948, בתום קרבות מלחמת העצמאות, הסכימו ישראל ובריטניה על העברתם לישראל של יושבי המחנה. ישראל הייתה מעוניינת בעולים, הג'וינט ביקש להשתחרר מהעול הכספי שבהחזקת המחנה והבריטים ביקשו לשים קץ לבעיית הפליטים היהודים בעדן. ב-17 בדצמבר 1948 יצא מעדן המטוס הראשון ובו 54 נוסעים. את הטיסה ניהלה חברת שֶׁכָּר אמריקאית, אלסקה, שנשכרה לכך על ידי חברת התעופה הלאומית של ישראל, אל על. בסך הכול היו בשלב הראשון 67 טיסות ובהן הוטסו 5,207 פליטים וכן הוטסו גם 1,779 מיהודי עדן לישראל.¹⁴ ההסעה האווירית של העולים, שכונתה על ידי הג'וינט "מבצע מרבד הקסמים", מומנה על ידי יהדות ארצות הברית באמצעות הג'וינט, ועלתה 320,000 דולר.¹⁵ דבר זה לא היה יוצא דופן, מאחר שבאותן השנים מימן הג'וינט את מרבית הוצאות העלייה של כלל היהודים לישראל מאירופה, מהמזרח התיכון ומצפון אפריקה, ובפרט העלייה הגדולה מתימן, שהחלה זמן קצר לאחר מכן. מיד בתום העלייה פורק המחנה לחלוטין וכל המבנים נהרסו.

לאחר הגעתם לישראל שוכנו הפליטים במחנה עתלית, באגף שיוחד לקליטת העולים מתימן.¹⁶ אמנם ריכוז זה עמד בסתירה

14. לפרטים ראו: Parfitt, 1996, pp. 179-186.
15. "JDC to fly 2,000 more Jewish refugees from Aden to Israel in Operation Magic Carpet", 11.3.1949, AR45/54-002, The JDC Archive, N.Y.
16. ההחלטה לרכז את עולי תימן במחנה אחד התקבלה על ידי ראש מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית, גיורא יוספטל. גם חיים צדוק, שעסק בקליטה זו, ראה בחיוב את ההחלטה. ראו: צדוק, 1985, עמ' 87.

למדיניות כור ההיתוך הישראלית, אבל הוא שיקף את תפיסת מערכת הקליטה שעולי תימן נזקקים ליחס מיוחד וכי "יהיה זה טוב לכל הצדדים אם בתקופת המעבר יימצאו לברם".¹⁷ ממחנה עתלית עברו אל בני משפחותיהם בישראל או פוזרו למקומות שונים ברחבי הארץ. עיתונאי הארץ אריה גלבלום, ששהה במחנות העולים וביקר גם במחנה עתלית, התרשם לטובה מן הקבוצה התימנית, וכך דיווח:

מצב הרוח הכללי במחנה - מצוין. מין אופטימיזם טבעי טבוע בדמם של התימנים, וביניהם ביליתי שעות נעימות. הצריף שוקק חיים [...] אחת התופעות המשמחות היא השפה העברית השגורה בפי כל, מקטון ועד גדול ואף רבות מן הנשים מבינות מעט. מפליא הדבר שגם מילים עבריות מודרניות מצאו דרכן אל קיבוץ אנשים זה. [...]

בדרך כלל הקושי העיקרי לגבי עלייה זו נובע דווקא מההסתפקות במועט הגובלת בשיתוק כל יוזמה עצמית. הם אסירי תורה ומרוצים ממה שעושים בשבילם ולא אכפת להם הרבה, כמה זמן יישבו במחנה העולים עצמו. כמו כן בצאתם הם טעונים טיפול מרובה, כדי ללמדם הלכות ראשונות בדרכי החיים ותורת החיים בארץ לא-ערבית. אבל מצד שני, התימנים הם עדה רוויית מסורת דתית-תרבותית-עברית, בעלת אופי אישי נוח ולא תוקפני, עדה אוהבת עבודה ומסתפקת במועט. והעובדה, שמספר היהודים המועמדים לעלייה נוספת מבני עדה זו הוא מוגבל, מגביל גם את ממדי הבעיה.¹⁸

כתבה זו מודגימה את עוצמתם המעצבת של הסטריאוטיפים האוריינטליסטיים על האופן שבו נתפסו יהודי תימן. לא זו בלבד שהעיתונאי גילה בורות מאחר שלא טרח לברר שהעולים שעמם נפגש שהו במחנה בעדן במשך חודשים ארוכים ונחשפו לחינוך

17. תפיסה זו מיוחסת לגיורא יוספטל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, על פי דבריו של צדוק, שם: 87.

18. גלבלום, 1949.

הישראלי ולמאפיינים מסוימים של המודרנה, אלא שגם בזכות האופי השליליות שייחס להם מעידות על סטריאוטיפים יותר מעל מאפייניהם של העולים. אבל הדברים החשובים יותר העולים מכתבה זו הם שניים: ראשית, משקלו של הסטריאוטיפ החיובי על יהודי תימן עלה על זה השלילי, והדבר בולט במיוחד לאור דברי הבלע המסולפים והגועניים שכתב גלבלום בהמשך המאמר על העלייה המרוקאית.¹⁹ שנית, העיתונאי הניח שבעליית הקבוצה התימנית הסתיימה העלייה הזאת, ולכן אין להיטרד בגינם של כמה אלפי עולים אלו.²⁰ הוא לא ידע שבעצם אותם ימים, שלהי אפריל 1949, החלה העלייה הגדולה מתימן.

הבצע מרבד הקסמים והמסע מתימן לעוד

ברומה לאריה גלבלום, גם הבריטים הניחו שכא הקץ לבעיית ההגירה היהודית מתימן, אך עד מהרה התברר שתקוות אלו היו משוללות בסיס. היציאה מתימן לא זו בלבד שלא פסקה, בתוך זמן קצר החלה יציאה המונית של כמעט כל יהודי תימן, וגם במקרה זה עברו כולם דרך ערן. עד מהרה הוקם עבורם מחנה מעבר חדש באזור חאשד, שהישראלים ויהודי תימן עצמם קראו לו שוב מחנה גאולה, והכינוי "מבצע מרבד הקסמים" הפך לשם הכולל של יציאת יהודי תימן, אף שהם עצמם העדיפו את הכינוי "על כנפי נשרים".

גורמים ייחודיים הקשורים להקמת מדינת ישראל מילאו עתה תפקיד מרכזי בדחיפת יהודי תימן לעזוב את ארץ הולדתם ולעלות לישראל. ראשון בהם היה הפוגרום בעדן בתחילת דצמבר 1947, אשר חשף את חולשת היהודים בארצות העימות ואת הפיכתם בעל כורחם לחלק מן הסכסוך הישראלי-ערבי. גם הקמת המדינה היהודית תוך

19. שם.

20. לניתוח מפורט של הכתבה ושל הופעת הבעיה העדתית במדינת ישראל בראשיתה, ראו את מאמרו המכונן של ירון צור, 2000, עמ' 126-164.

כדי מלחמה בערביי הארץ ובצבאות מדינות ערב ערערה את ההסדר הדתי-מסורתי שאיפשר קיום יהודי בחסותה של מדינה מוסלמית. מעתה הוצגו היהודים כתומכי הציונות, וגם בתוך תימן פגעו בהם. האירוע הראשון היה קשור להפיכה שהתחוללה בפברואר 1948, שבמהלכה נרצח האימאם יחיא ופרצה מלחמת אזרחים בין תומכי ההפיכה לנאמני יורש העצר אחמד, שפעל בתעוזה שבדרום תימן. השתלטות צבאו של אחמד על עיר הבירה צנעא לוותה בפגיעות באוכלוסייה שכללו גם את השכונה היהודית בה ובעיר הסמוכה שבאם, והתבטאו בשוד וביזה וגם ברציחתם של יהודים אחדים.²¹ בשלהי 1948 התרחש האירוע השני, עם הכנסתם לכלא של כ-60 מראשי הציבור היהודי בעיר, ובכללם רבנים ואישים בולטים, בהאשמת השווא שרצחו שתי ילדות מוסלמיות. באנדרלמוסיה ששררה במהלך מלחמת האזרחים התקשה האימאם אחמד לסייע ליהודים, וגם לאחר שבאביב 1949 התחזקה שליטתו ברוב חלקי הארץ, עדיין נותרו בכלא בצנעא 43 מן האסורים. כופר בהיקף של 3,000 ריאל סייע לשחרורם של רוב העצורים סמוך לחג בפסת, ואחרים נשארו בכלא עוד כמה חודשים.²² אירועים קשים אלו, בצירוף ההתלהבות שאחזה ביהודי תימן מהקמתה של מדינת ישראל ומניצחונותיה הצבאיים וחשש לגודלם בעקבות הסלמת הסכסוך הישראלי-ערבי, הגבירו את דחף היציאה שלהם. נראה שמכתבי עידוד שהגיעו מקרובי משפחה בישראל וגם הידיעות על הטסתם לישראל של אלפי הפליטים ששוו בעדן חיזוק את הרצון לעלות לישראל.

באמצע שנת 1949 החלה היציאה ההמונית של יהודי תימן. בתום חג הפסח תש"ט הודיע האימאם אחמד ליהודים שלא ימנע מהם לצאת את תימן ובלבד שימכרו קודם את רכושם. שבועיים לאחר מכן, בתחילת מאי 1949, הודיעו הבריטים לראשי הקהילה

21. עראיקי-קלורמן, 2008, עמ' 382-383.

22. Parfitt, 1996, pp. 192-193.

היהודית בעדן על נכונותם לאפשר מעבר של יהודים מתימן דרך המושבה. אין בידינו עדות ישירה לקשרים בין שלטונות עדן לשליט תימן, וגם לא ברור מי מהם יזם את המהלך, אבל העיתוי של ההודעות מצביע על תיאום ועל שיתוף פעולה בין שני הצדדים.²³ בעקבות הודעה זו יצא לעדן נציג מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ד"ר יעקב ויינשטיין, שהשיג הסכם להסדרת יציאת היהודים מתימן למדינת ישראל. ההסכם התבסס על הנחת יסוד שהוצעה על ידי הבריטים, ולפיה בשנתיים הקרובות יצאו את תימן 20,000 יהודים, והם הניחו שבכל חודש יגיעו לעדן כ-700 יהודים. עולים אלו ישוכנו באופן זמני במחנה מעבר חדש שיוקם בלב המדבר, כ-15 ק"מ מצפון לעיר עדן, סמוך למחנה שזה עתה נהרס. התכנית התייחסה גם לאזורי החסות (הפרוטקטורט) שבין תימן האימאמית לעדן. סוכם שתמורת תשלום שיקבלו עבור כל יהודי יאפשרו הסולטנים את כניסת היהודים ואת מעברם לעדן וכן יאפשרו הקמת שלושה מקומות לריכוז העולים בשטחיהם, וכך יתאפשר לווסת את היקף הכניסה למחנה המעבר בעדן.²⁴ סעיף נוסף של ההסכם נגע לקצב ההגירה: הבריטים דרשו התחייבות שהעולים יהיו במחנה תקופה קצרה עד להטסתם לישראל, ושמשפר הממתינים במחנה יוגבל ולא יעלה על אלף.²⁵ כאן הם היו אמורים להתאושש מן הדרך הקשה, להיבדק בבדיקות רפואיות ולקבל טיפול נגד מחלות מידבקות.

ההסכם לא התייחס לדרך שיעשו היהודים בתוך תימן, מכיוון שהאימאם לא אישר גישה אל היהודים בעודם בארצו.²⁶ כפי שכתב

23. דאו בפירוט: מאיר-גליצנשטיין, 2012, עמ' 115-119.

24. ד"ר י' ויינשטיין, "דין וחשבון על הביקור בעדן מ-12.5 עד 17.5.1949",

19.5.1949, עמ' 2, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), S6/5039.

25. To the Jewish Emergency Committee from the Acting Chief Secretary,

5.5.1949, The JDC Archive, N.Y., AR45/54-002.

26. מאיר-גליצנשטיין, 2012, עמ' 111.

מפורשות שליח הסוכנות היהודית בעדן הרב יעקב שרייבובים, היה ברור שכל הדרך בתימן תיעשה על אחריותם של היהודים:

תהיה זאת הרפתקה של כל יחיד ויחיד הבוחר לו את שעת הכושר לפי ראות עיניו, וברור שכל עוד איננו יכולים להגיע לידי הסכם גלוי עם שלטונות תימן בדבר יציאה מאורגנת ומתוכננת של היהודים, אין עלינו להתערב בנוגע ליציאתם משם הנעשית על דעת כל אחד ואחד ועל אחריותו הוא.²⁷

לאחר שהוסכם על קווי היסוד של התכנית, תבע הג'וינט להיות אחראי בלבד על מבצע העלייה, וישראל נעתרה. בזיכרון הדברים שנחתם בין הג'וינט לסוכנות היהודית נקבע: "כל פעולת העלייה, החל מנקודות הריכוז שבפרוטקטורט העדני ועד לבואם של העולים לישראל, תיעשה על ידי הג'וינט ועל אחריותו. דבר זה כולל את קבלת העולים במקומות הריכוז, הסעתם לעדן, הקמת המחנה בעדן והחזקת העולים בו, וכמו כן הסעת העולים מעדן לישראל".²⁸ ישראל גם נענתה לדרישת הג'וינט ששליחי הסוכנות היהודית בעדן יהיו כפופים לנציג הג'וינט, דבר שהבטיח את שליטתו המלאה של הנציג יוסף סיימון על ניהול מבצע העלייה. הסכמה זו הייתה חסרת תקדים. ייתכן שישראל ראתה בעלייתם של מאות אחדות של עולים מדי חודש בחודשו חלק זניח במכלול העלייה הגדולה, ייתכן שלא אבתה להסתכסך עם הג'וינט לנוכח התפקיד שמילא בעדן בשנים הקודמות ואולי נכנעה לתקיפות ולנחרצות שהייתה בתביעתו של ארגון פילנתרופי חשוב זה, שייצג את יהדות ארצות הברית. בכל מקרה, זה היה מקרה ראשון ויחיד בתולדות העליות למדינת ישראל שבו ניהול מבצע, שבדיעבד התברר שהיה גדול ומורכב כל כך, הופקד בידי של גוף פילנתרופי לא-ציוני. כפי שיתברר בהמשך, החלטה זו גבתה מחיר כבד.

²⁷ משרייבובים למחלקת העלייה, 7.6.1949, אצ"מ, S6/7328.

²⁸ זיכרון דברים, 16.6.1949, אצ"מ 6/6731S, סעיף א.

המסע בדרכי תימן

הידיעות על אישור האימאם ליציאתם של היהודים מתימן התפשטו במהירות ברחבי המדינה והגיעו יהודים רבים לפתוח בהכנות להגירה. תהליך היציאה היה מורכב: תחילה היה על ראשי המשפחות לקבל אישור יציאה מנציגי האימאם, לאחר מכן היה עליהם למכור את שדותיהם, בתיהם ומיטלטליהם, לשלם את חובותיהם, אם היו, ורק אז הורשו לצאת לדרך. היו מקומות שבהם נאלצו ללכת ברגל או להיעזר בחמורים, אבל מאזור צנעא דרומה כבר נסעו במכוניות, אם היה בידם לשלם. כאשר הגיעו לגבול תימן היה עליהם להראות לשומרי הגבול את האישורים על תשלומיהם, ורק אז הורשו לעבור ולהיכנס לתחומי הפרוטקטורטים שמדרום לתימן.²⁹ מכירת הרכוש לא הייתה פשוטה, מכיוון שהמחירים ירדו, היה קושי למצוא קונים והשכנים המוסלמים המתינו למחירים נמוכים יותר. לעיתים לא היה למי למכור.

הידיעות על מספר גדל והולך של יהודים שמחסלים את עסקיהם ועושים את דרכם אל הגבול התחילו להגיע לעדן כבר במהלך המשא ומתן על תכנית היציאה. ביוני 1949 הגיעו לעדן ידיעות רבות על אלפי אנשים הנערכים לקראת יציאה, וביולי כבר דובר על אלפי אנשים שעושים את דרכם דרומה לעדן. המידע על כך הגיע ממקורות שונים ומהימנים ומשמעותו הייתה ברורה: בתוך זמן קצר יגיעו יהודים אלו אל גבולות הפרוטקטורט. ייתכן שיהיו 5,000 בחודש וייתכנו גם 10,000 בחודש, ואולי, לפי הערכה חדשה של הבריטים, יגיעו עד 20,000 במשך חודשיים-שלושה. התברר שהנחת היסוד על יציאה הדרגתית של 10,000 יהודים בשנה אינה מציאותית, ושיש להיערך להגעתם של אלפי אנשים בתוך תקופה קצרה מאוד.³⁰ לנוכח הידיעות האלה התנה הממשל הבריטי בעדן

²⁹ לנושא זה מוקדש ספרו של שלום מצורה, 2003.

³⁰ מברקים שהגיעו לישראל מסיימון, בעדן, 16.6.1949, ברר, 1956, עמ'

את המבצע כולו בהתחייבות לקיום רכבת אווירית אשר תעביר 20,000 אנשים בתוך חודשיים. רק לאחר שהג'יננט התחייב לכך נפתח המחנה והחלה היציאה הגדולה מתימן.³¹

יהודי תימן לא תיעדו את הקורות אותם במהלך הדרך, ומרבית הדיווחים שבידינו מקורם בעדויות שניתנו לאחר שהעולים הגיעו לעדן או בזיכרונות שהתפרסמו זמן רב לאחר האירועים עצמם. עם הסוג השני נמנה תיאורה של חוקרת הפולקלור כרמלה אברר, שכתבה את ספר הזיכרונות של בני משפחתה, תושבי הכפר ועראת א־נהאם בדרום תימן:

השמועה הגיעה גם לבני כפרנו. השמחה הייתה גדולה, הם חשבו שארץ ישראל היא ארץ חיטה ושעורה, וגפן ותאנה ורימון, אתה רק פותח את החלון וקוטף את הפרי. אמרו שאין צורך לקחת כלום, לא תכשיטים - לא כלום. [...] המשפחות היהודיות שהיו בוועראת א־נהאם החליטו לנוע ביחד לכיוון עדן. שכרו גמלים וחמורים, העמיסו ציוד לדרך ואת הילדים. [...] תשע משפחות סגרו את הבית באמצע היום, עזבו את הכפר ויצאו לארץ לא נודעת. [...] וכך נעו בתהלוכה המשפחות ומלווים אותם, השיח' אחמד וכל שאר ערביי הסביבה, עצובים ותוהים איך ייראו החיים בלעדיהם, והיהודים בטוחים שהם הולכים לגן העדן המובטח.³²

לאחר שלושה ימים הגיעו לתעזי ועלו לקברו של רבי שלום שבזי. ליד העיר מצאו מחנה גדול של יהודים שזרמו לעיר מכל רחבי תימן. מתעזי המשיכו דרומה, לכיוון העיר אלראדה, חצו את גבול תימן ועברו דרך חמש תחנות בשטחי הסולטנויות עד שהגיעו למחנה חאשד בעדן. רק בדעיבד גילו כמה התמזל מזלם. יום לאחר

131. וראו: מאיר-גליצנשטיין, 2012, עמ' 144. על מקומו הזניח של יוסף צדוק במהלך זה ראו: מאיר-גליצנשטיין (בדפוס).

31. מאיר-גליצנשטיין, 2012, עמ' 156.

32. אברר, 2000, עמ' 175-176.

שיצאו מאלראדה נסגר הגבול למשך חודש תמים ואלו שנשארו שם סבלו סבל רב.

חוויות קשות הרבה יותר היו נחלתם של עולים אחרים. אחד התיאורים הראשונים נמסר בדיווח של השליח יוסף צדוק על מחנה חאשד, שנכתב בראשית העלייה, ב־18 ביולי 1949:

משפחה בת 9 נפשות מספרת שלאחר מסע על חמורים במשך 8 ימים (הגיעו) לעיר תעזי, שממנה המשיכה את נסיעתה באוטובוס ציבורי עד לחג' שנמשכה 12 שעות. במשך שעות "נסיעה" אלה, 10 פעמים הושלכו והוכו (פשוטו כמשמעו הושלכו והוכו) עם חפציהם תוך דרישת "תשלום כפר" ואיום: "אתם נוסעים לפלשתינה כדי להרוג ערבים. צריך להרוג אתכם נפש. על אחת כמה וכמה לקחת את כספכם". בנסיעה זו נלקח מהם כל כספם - שלוש מאות ריאל - וחלק מחפציהם מכרו כדי למלות ולמלא את "מכסת הכופר" שהוטלה עליהם. ואין זה מקרה נדיר כלל.³³

יחיא חובארה מהכפר בני חג'אג' במחוז חיימה הפנימית הסמוך לצנעא, אשר כתב את זיכרונותיו שנים רבות לאחר האירועים עצמם, התייחס לקשיים שהיו כרוכים ביציאה מתימן. באלול 1949 עזבו בני משפחתו את הכפר, ועם הגיעם לצנעא נאלצו להתעכב בה שישה שבועות עד שקיבלו אישור להמשיך הלאה (בשעתו התרעמו על העיכוב, אך בדעיבד התברר שחסך מהם את הסבל שהיה כרוך בסגירת גבול תימן). וכך תיאר חובארה את קשיי הדרך מצנעא דרומה, לכיוון עדן:

משפחות התעייפו מהדרכים הקשות והמתישות. הרבה התמוטטו מאפיסת כוחות. ילדים נפטרו מחוסר תזונה ומים ומהחום השורר בזמן הליכה ברגל במקומות בלתי מוכרים לכל השיירות שהולכות שם, מבלי לדעת מתי יסתיים המצעד.³⁴ [...]

33. מכתב מצדוק למחלקה היהודי המזרח התיכון, 18.7.1949, אצ"מ, S20\5471.

34. חובארה, 2007, עמ' 248.

הדרכים שעברנו בהן היו משובשות ומלאות כאבנים באמצע השבילים, ותעלות מים מהגשמים שירדו. עברנו עליות וירידות קשות באזורים שאף פעם לא היינו בהם, ולא שמענו עליהם. וכל הזמן צעדנו ברגל לכיוון דרום [...] לא לכל היו אמצעים ולשכור חמור]. על פי רוב הלכו ברגל עד שהתעייפו והתמוטטו מרוב הליכה. בעיני ראיתי איך האנשים התמוטטו.³⁵ [...]

בדרך שעברנו במחוזות ירים, איב וסייאני היו לנו הרפתקאות לאורך כל המסע הרגלי. היו מוסלמים שהפריעו להליכתם של היהודים והתנכלו להם, והיו גם מעשי שוד. היהודים סבלו מרדיפות בזמן שהיו הולכים ממקום למקום.³⁶ [...]

זכור לי שירדנו דרך קשה ומפותלת, ותש כוחנו במשך כל ההליכה, שבה כולנו משתדלים להחזיק מעמד, ואף אחד לא ידע מה ילד יום, וכל אחד פעל לפי הבנתו, מבלי לדעת מתי הסוף.³⁷

כשהגיעו לסייאני מצאו יהודים רבים ממתנינים ושם פגשו קרובי משפחה שסיפרו להם שהם ממתנינים במקום זמן רב, מכיוון שהשערים נסגרו והציאה נמנעה מהם.

הרבה אנשים נפטרו ובמיוחד תינוקות וילדים, שנפגעו במחלות קשות. הם גרו בצפיפות שקשה לתאר אותה [...] המקום נדף צחנה [...] אנשים קבלו מחלות מרוב הצפיפות והדחק ומתת תזונה, והרבה נפטרו בשל כך. לנו היה מזל שבאותו שבוע נפתחו המעברים לעלייה.³⁸

35. שם: 253-255.

36. שם: 255.

37. שם: 257.

38. שם: 258-260. דברי חובארה הם הערות היחידה שבידינו על כך שגם בסייאני, ולא רק בשריגה ובאלראהרה, שילמו היהודים מחיר כבד בתקופת סגירתו של גבול תימן.

הם הגיעו לשריגה, יישוב קטן בקרבת גבול תימן שהיו בו כמה אלפי יהודים, ולדבריו: "שם המחנה הזה היה לשמחה בגלל מחלות וזיהומים, כמו מלריה וטיפוס, שהפילו חללים בקרב היהודים שנקלעו למחנה".³⁹

מעט מאוד ידוע על הדרך שבה נצרכו האירועים הקשים האלה בתודעתם של יהודי תימן, אך ככלל נראה שהם המעיטו ממשקל הטראומה והרגישו את התקווה, מכיוון שהעלייה נקשרה לגאולה. וככל זאת, אפשר ללמוד על המחיר הכבד של העלייה ממכתב תלונה ששלח אחד העולים, זכריה בן סעדיה אלשיך, איש הכפר בית לרם שבתימן, לראש הממשלה דוד בן-גוריון, חודשים אחדים לאחר הגיעו לישראל. ייתכן שבזכות היותו מכתב תלונה הוא כלל התייחסות יותר מפורטת לאימי הדרך:

מכרנו שדותינו, בתינו וכל מה שיש לנו ועזבנו צאן ובקר ומכרנו אותם בזול ובכיה בעינינו, וגם צערים ופחדים נפלו עלינו, ונתקבצנו כולנו לעליית ארצינו. היה לסיגים כספינו ועד כמה וכמה מחבלים ומקטרגים עלינו, והיינו בדרכים צועקים בכל כוחותינו, ואין לנו מי יושיעינו. וראינו כמה אלומים מבקשים להרגנו ובכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר פורשים מצודות על רגלינו, ועושים מחיצות של ברזל ומפחדים אותנו ומקבלים כסף כפדיון נפשותינו, ומתו ממנו מספר גדול בדרכים מרוב הפחדים והמהומות שהפחידו אותנו. אזי השם ב"ה [ברוך הוא] עזר אותנו ונצלנו, ותורתנו הקדושה חמלה עלינו. עד שהגענו למחנה גאולתינו כחדש תשרי.⁴⁰

39. שם: 261.

40. ללא תאריך [כנראה 1950], בתוך: צדוק, 1985, עמ' 215. תיאור זה הוא חלק ממכתב תלונה של העולה, אשר נשלח לכפר עבודה בגליל וחי שם בתנאים קשים.

על מסע קשה ורווי קורבנות אנו למדים גם מדבריו של שלום (סאלם) נגר, בן הכפר שעבה במחוז ח'אולן שבדרום בתימן, שבו חיו 78 משפחות יהודיות. בריאיון שהתקיים 63 שנים לאחר האירועים, הוא מספר:

בחודש אלול 1949 עזבתי את תימן, עזבנו את כל הרכוש ופרט לבגדים ותכשיטים עזבנו [...] והשארנו לערכים שגרו בסמיכות אלינו. עזבנו את הבתים כולם לערכים, לי היה בית גדול עם שלוש קומות, עזבנו אותו והלכנו. אמרנו להם שהם יכולים לקחת את כל הרכוש, והערכים שאהבו אותנו נורא אמרו לנו "אם תחזור נחזיר לכם את כל הרכוש". [...] במהלך המסע ברגל אנשים מתו מרעב וממחלות, אני לא יודע אילו מחלות חוץ מקדחת כי לא היה לנו רופא וגם לא היה מי שיטפל בחולים בדרך. גם לידות היו בדרך אך אני לא זוכר שמישהי מתה בלידה או אחריה. הזקנים גם הם היו חלשים וחלקם מתו בדרך. לא קברנו אותם כי לא היה זמן ולא היה איך והם פשוט נזרקו בצירי הדרך. הדרך הייתה לא קלה, היא הייתה דרך מדבר עם הרים ולכן היא הייתה קשה עבור הזקנים והחולים. היו לנו חמורים שלקחנו איתנו ורק הנשים, הזקנים והחולים רכבו עליהם.⁴¹

כאמור, האירוע החמור ביותר התרחש עם סגירת גבול תימן בפני יציאת יהודים ב-19 בספטמבר למשך חודש תמים. יותר מ-10,000 יהודים "נתקעו" ביישובים שונים בדרום תימן, בתנאי מחסור קשים, לאחר שכילו את כספם בדרך הארוכה ולאחר שנדבקו בדרך במלריה ובהתנכלויות מצד המוסלמים המקומיים. הסיוע שנשלח אל מקצתם על ידי הג'וינט היה מועט והגיע באיחור, והתוצאות היו הרוות אסון. תיאור האירועים מנקודת מבטם של העולים מצוי בעדות שמסר אחד מהם, לאחר שהגיע למחנה האשד:

41. ריאיון של שלום נגר עם מיטל רגב, מאי 2012.

והגבול סגור למעבר מרוב אדם, ויחנו מי פה ומי שם, והדרכים הומיות משיירות יהודים ונשב יהודים הרבה. עשרים מאות וחמש מאות יחדיו, להתפלל בשברון לב ובוכים על הארץ: מתי נזכה לכוא בשעריך [...] והיה היום ותגבר מצוקת הרעב ופת אין לפינו. והלב כולו צער על התינוקות. ונעמוד עשרים ושתיים מאות נפש ונעשה תפילתנו למרומים, וישמע ה' את צעקתנו, ובעודנו מתפללים באו ערכים ויביאו מזון ויאמרו: תנו מעות ותקבלו לחם. ורבים מאתנו חולים בדרך ורופא אין ולא רפואה ואין טיפת חלב להחיות נפש תינוקות. רק תפילה בפינו לה' כי יעזור. ורבים אחזם רעד כמו קדחת, והם מהלכים עמנו בדרך. והיו נשים קרובות ללדת, והן על החמור, ותלדנה ברכבן, ונקיים המצוות כהלכתן, והאם ובנה על החמור. [...] וככה באנו כל עוד נשמה באפינו, רצוצים ושרודים, עייפים וחסרי כל, לערן.⁴²

ד"ר אברהם שטרנברג, ראש השירות הרפואי לעולה בישראל דאז, נמנה עם האנשים שקיבלו את פני השיירה הראשונה של הפליטים האלה בהגיעה למחנה האשד עם פתיחת הגבול, והתיאור שכתב משקף את נקודת מבטו של רופא, שעליו תוטל האחריות לשיקומם של החולים. שטרנברג התפעל ממה שנתפס בעיניו כדבקותם הרתית של העולים ונכונות ההקרבה שלהם, אבל זה גם מסמך מזעזע על מצב בריאותם הקשה. שטרנברג תיאר אנשים רחוסים במכוניות פתוחות וישנות, שבאור הפנסים נראו ישנים, "אבל לא! מקרוב אפשר היה להבחין שרובם נמצאים בתרדמה של מחלת חום והם נאנקים מסבל". שטרנברג הבחין בספרי התורה שנשאו איתם והעריך את המאמץ והמסירות שהיו כרוכים בהעברתם. הערצתו ניכרת גם בתארו את רגשותיהם של התימנים: "לאור הפנסים נראו עיני הבאים כשהן מביעות תערוכת של ייסורים ואושר אין קץ". רק לאחר מכן פנה לתיאור העברתם אל המחנה:

42. ברר, 1956, עמ' 141.

כולנו נגשנו למלאכה. מספר הידיים העובדות לא הספיק. אלונקות כמעט לא היו. צריך היה פשוט לשאת את האנשים התשושים בידיים ולגרור את עשרות הגברים והנשים אל ביתני החולים ואת הילדים אל הביתנים המיועדים להם. כמעט כל באי השיירה היו חולים ובמהרה היו כל הדרגשים מלאים, ולא מעטים הושכבו על רצפת אדמה. נחוץ היה טיפול מהיר - להשקותם ולהלעיטם בכינין.⁴³

בבדיקות שנעשו נמצא שרוב הילדים נתונים במצב של דיסטרופיה עקב מחלות ומחסור במזון.⁴⁴

גם בימים הבאים הפליטים הוסיפו להגיע למחנה. יוסף צדוק, שחזר לשריגה כדי לסייע בהעברת החולים, תיאר אנשים שלא היו מסוגלים להתהלך בגלל פצעייהם הקשים, והיה הכרח להסיעם באוטובוסים. הם אף לא יכלו לשבת עקב פצעייהם, והיה עליהם לשכב. "הרעב והמחלות מתפשטים שם בצורה מבהילה", ריווח צדוק והוסיף: "ביומיים האחרונים נוסף לי סעיף חדש, זהו דמי קברות ותכריכים [...] סעיף הקבורה והוצאות על תכריכים גדול מאוד!"⁴⁵

מסעם של יהודי תימן מבתייהם בדרכים עקלקלות ובנתיבים מסוכנים אל ערן ומשם לישראל אינו סיפור ייחודי - מסעות דומים היו נחלתם של מאות אלפי יהודים באירופה ובמזרח התיכון לאחר מלחמת העולם השנייה, וברובם ניכרה מעורבותם של התנועה הציונית והג'וינט. בשנים אלו ארגנה התנועה הציונית תנועות

43. שטרנברג, 1973, עמ' 96-97. על מצב החולים נלמד גם ממכתבו של פקיד הג'וינט הבכיר הרי ויטלס ליצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, שבו ציין את העברתם של "4,800 נפש הגוועים ברעב ומחלות", ועל כן סירב להיענות לתביעתו של רפאל לצמצם את היקף העלייה מתימן. מוויטלס לרפאל, 19.10.1949, מיכל 100/2 תיק 3, ארכיון הג'וינט, ירושלים.

44. דו"ח מביקורו של ד"ר מושיץ בערן, 27.10.1949, אצ"מ, S6/6726.

45. אל ב"צ כהן מאת צדוק, 22.10.1949; 23.10.1949; 26.10.1949; אצ"מ, S6/6729.

עלייה בהיקף נרחב מארצות אירופה, כשהג'וינט נשא בנטל המימון, ושליחים ישראלים מילאו תפקידים מכריעים בארגון ובניהול המבצעים האלה, בכללם "הבריחה" ממזרח אירופה למרכזה והעלייה הבלתי לגאלית (ההעפלה), שהובילה באוניות רבות יהודים לכיוון ארץ ישראל. יתר על כן, לאחר הקמת המדינה התאפשרה יציאתם של יהודי בולגריה, רומניה ופולין בעזרת כספי כופר ששולמו לממשלות המקומיות עבור כל אחד מן היוצאים.⁴⁶ עליית יהודי תימן הייתה אפוא חלק מגל הגירה יהודי גדול, אך תימן הייתה המקום היחיד שבו נעדרה לחלוטין יד ישראלית מכוונת. אמנם בישראל היו מודעים לבעייתיות של מצב זה, ולכן השלבים של תכנית העלייה כללו החדרה חשאית של שליחים ישראלים לתימן, ואולם בסופו של דבר, לאחר שביצוע התכנית הופקד בידי הג'וינט - לא הגיעו לתימן שליחים, לא סיוע כספי או אחר ואפילו לא מידע והנחיות ברואר, בטלגרף או באמצעות שליחים. בגלל הנתק הזה, יהודי תימן יצאו לדרך בהניחם שהמבצע מוסדר והדרך בטוחה, והופתעו כשהמציאות טפחה על פניהם. מחירו של הנתק הזה היה כבד.

חאשד ב': היערכות במחנה המעבר החדש

כבר כשהוכנה תכנית העלייה היה ברור למארגנים שהיהודים יגיעו מתימן חלשים ומותשים ויזדקקו לריפוי מחלות מידבקות, לחיזוק ולשיקום, לפני היציאה לישראל. מחנה חאשד היה אמור למלא תפקיד זה. בדיעבד התברר שתפקודו היה לקוי. ב-5 ביולי 1949 נכנסה למחנה קבוצת העולים הראשונה, בת 252 הנפשות, מהעיר אל-ביצ'א שבדרום-מזרח תימן. העולים היו עירומים למחצה ורעבים, לאחר שכל כספם נגזל מהם בדרך.⁴⁷ שליח הסוכנות היהודית יוסף

46. שגב, 1984, עמ' 107-110; הכהן, 1994, עמ' 67-68, 71-76.

47. מצדוק למחלקה ליהודי המזרח התיכון, כנראה 9.7.1949, אצ"מ, S20/399.

צדוק דיווח על ביתנים גדולים שחלונותיהם שבורים ובהם מצטופפות משפחות רבות, חולים ובריאים זה לצד זה, כאשר לכל אדם מקום המותאם לאורך גופו ולרוחבו. גם הציוד היה לקוי: מחצלות דקות ומלוכלכות, ללא כרית ושמיכה, וכל זה בתוך סופות חול, כאשר בתי השימוש אינם מוכנים והאינסטלציה אינה מסודרת.⁴⁸

גם אספקת המים למחנה הייתה בעיה. לחץ המים בצינור היה נמוך, ושעות ארוכות בכל יום לא זרמו מים למחנה. בסוף אוגוסט נרשמה הקלה באספקת המים, עם בנייתה של בריכת קיבול אשר ריכזה מים בשעות הזרימה, וממנה התאפשר להזרים מים לצינורות בשעות שבהן נפסקה זרימת המים בצינור הראשי. בעיה נוספת הייתה המחסור בכוח אדם מיומן ומקצועי. ביוני היה במחנה רופא אחד בלבד שהגיע מהארץ,⁴⁹ ומאמצים למצוא רופאים ואחיות שהיו מוכנים לצאת לערן הניבו תוצאות מעטות מאוד. אפילו השליחים שנבחרו על ידי הסוכנות היהודית והיו אמורים להגיע לערן, הגיעו רק מקצתם. גם הטיסות לא התנהלו כמצופה: התברר שחברת השכר האמריקאית אלסקה, שנשכרה לניהול הרכבת האווירית, מתקשה להיענות לצרכים, ושהמטוסים אינם מגיעים לערן בהיקף הנדרש.⁵⁰

ובינתיים התנהלה הנהירה הגדולה. בתוך שישה חודשים, מיולי עד דצמבר 1949, הגיעו לערן קרוב ל-35,000 יהודים, הרוב הגדול של יהדות תימן. בסוף יולי כבר היו במחנה בערך כ-1,000 איש ובסוף אוגוסט הגיע מספר האנשים לכ-5,000. בקו לוד-ערן פעלו שני מטוסים בלבד, אך זרימת האנשים הלכה וגברה. באמצע ספטמבר כבר היו במחנה 13-14 אלף בני אדם.

48. מכתב מצדוק, שם, וכן מצדוק לווינשטיין, מחלקת העלייה, 17.7.1949, אצ"מ, S6/5072.

49. מסיימן לויטלס, 11.7.1949, ארכיון הג'וינט, ירושלים, מיכל 100/2, תיק 52/14 (מספר 5).

50. Stock, 1990, p. 150.

בסיטואציה קשה זו נערך בירור בין אנשי הג'וינט, והתברר כי הצתייבות לקיים רכבת אווירית מיידית עבור 20,000 איש הייתה חסרת בסיס. אמנם כבר ביולי נבדק הנושא על ידי ראשי הג'וינט, אך הוא נדחה מכיוון שחברת התעופה אלסקה דרשה התחייבות לתשלום עבור הטיסות גם אם לא יגיעו ההמונים המצופים, וראש מטה הג'וינט באירופה, ד"ר ג'וזף שוורץ, שהטיל ספק בהערכות על יציאה המונית מיידית ובה בעת התמודד עם מצוקת תקציב, סירב לתביעת אלסקה והותיר על כנה את התוכנית להטסת מאות אחדות בחודש בלבד. חודש אחר כך כבר התנהל מירוץ להשגת מטוסים נוספים, אך היו אמורים לחלוף עוד כמה שבועות עד שהרכבת האווירית תפעל במלוא היקפה. אפשר להבין את הנסיבות שגרמו לטעותו של שוורץ, אך קשה להבין מדוע החלטתו לא הועברה לידיעת הג'וינט בישראל ובערן. אולי זה ההסבר לכך שאנשי הג'וינט בערן לא מיהרו להשקיע בשיפור תנאי המחנה: הם ניהו שהרכבת האווירית מובטחת וכי המוני העולים יפנו לישראל סמוך להגעתם למחנה. חוסר תיאום זה היה הנדבך הראשון שהוביל לטרגדיה הקשה שליוותה את תהליך יציאתם של יהודי תימן.

הצטברותם של אלפי יהודים במחנה הפרה את תנאי ההסכם עם הבריטים. במשך שבועות אחדים התריעו הבריטים ותבעו להגביר את קצב פינוי יושבי המחנה, וב-19 בספטמבר, כשהם חפים מכל תחושת אחריות מוסרית ומתנערים מן המשמעויות הקשות של מדיניותם ואף מתעלמים מכך שהרכבת האווירית כבר פעלה במלוא המרץ, הם סגרו את גבול תימן, וכחודש תמים מנעו כניסת יהודים לשטחי הפרוטקטורט ולמושבה ערן. רק ב-17 באוקטובר פתחו הבריטים את הגבול מחדש ואז החלה נהירה גדולה של אלפי האנשים שהמתינו בדרום תימן למחנה חאשר.

ספטמבר 1949 היה החודש הקשה ביותר בתולדות העלייה הגדולה מתימן. אלפי פליטים הצטופפו במחנה חאשר בלב המדבר, ללא קורת גג בשמש הקופחת של סוף הקיץ ותחת סופות חול חזקות.

הפליטים האלה הגיעו למחנה לאחר שעשו דרך ארוכה, שנמשכה בין שבועיים לחדשיים, ורבים מהם שהו במחנה כמה שבועות בהמתנתם לתורם לעלייה. רבים הגיעו חסרי כול לאחר ששילמו מסי רכוש ומסי מעבר, ולאחר שנשדרו במהלך מסעם, בעיקר בחלקו האחרון. רובם איבדו בדרך בני משפחה: זקנים, תינוקות וגם צעירים. כמעט כולם הגיעו מותשים ורעבים, בגדיהם בלויים מתלאות המסע. לא תמיד היו מים זורמים במחנה, וכדי לקבל מזון היה על האנשים להמתין שעות ארוכות בתור. רבים מהם היו חולים, אבל הסיוע הרפואי היה מוגבל מאוד. וכך מצטייר המחנה בערות הלקונית והיבשושית-משהו שמסר אחר העולים סמוך להגעתו:

וככה באנו כל עוד נשמה באפנו, רצוצים ושדודים, עייפים וחסרי כול לעדן, לאחר דרך תלאות, מי שני חדשים ומי שלושה חדשים, לא פרוטה עמנו ולא רכוש. גם העשירים בתוכנו רובם באו ללא כסף, כמונו כמוהם, נקיים מכל. ויאספנו אל המחנה הגדול אשר ליד העיר, והוא על חולות המדבר, והמקום צר לכולנו, ונשכב המוניות המוניות על החול תחת כיפת השמיים. איש ליד אחיו, משפחות משפחות יחדיו, וסופות חול עזות תשתוללנה סביבנו, ולבנו תפילה לעלייה, לדאות על כנפי נשרים לארצנו. ונעל.⁵¹

תנאים אלו תוארו גם מנקודת מבטה של האחות טובה אנגלרד, שעבדה במחנה באותה תקופה:

איני יודעת איך לתאר את ההמונים שזרמו לכאן. לא תמיד הגיעו במכוניות משא. לעתים הלכו ברגל, בקבוצות בנות עשרים, שלושים, שמונים או מאה איש, נכנסו ישר למחנה ונפלו אין אונים על הקרקע. היו רעבים וחולים ולרבים מהם היו פצעים חמורים. באו כל כך הרבה שהקרקע כולה הייתה מכוסה בגופותיהם [...] בכל יום התחוללו סופות חול; כמות המים לא הייתה מספקת ולא היה מקום מוצל. בשמש היה חם מאוד. אנשים היו מחכים בתור למקלחות

51. ברר, 1956, עמ' 142.

שלוש, ארבע או חמש שעות, ורבים התעלפו לפני שהגיעו לברז. הם עמדו בתור לקבלת מזון כדי להצטלם ולהירשם; תמיד עמדו בשמש שעות מרובות [...] בית החולים היה כה מלא, שהיה צורך להעמיד מיטות נוספות באוהלים. בסך הכל היו לנו מאה ועשרים מיטות, אולם הן לא הספיקו, וכך נאלצנו להשכיב שני חולים במיטה אחת ולפעמים אף שלושה חולים. וכשזה לא הספיק ניצלנו את הרווח שבין המיטות והשכבנו חולים על מחצלאות קש.⁵²

שלמה דורי, שליח יליד תימן, הגיע לעדן בספטמבר 1949, ובספר זיכרונותיו שם דגש על מצבם הפיזי של העולים:

התינוקות ברובם עירומים, לרבות הילדות. בשניהם צבות וגפיהם מצומקים, עור ועצמות. החולים מתגוללים על החול המזוהם. האנשים עושים צרכיהם בכל מקום, כי בכל המחנה אין אלא שני בתי שימוש, ורק בנס לא פרצה מגיפה במחנה, שמצויים בו רק שני ברזי מים. [...] על כל מדרג כף רגל אנשים סרוחים בשמש הלוהטת, כשהראש תחת צל סוכת מחצלאות. סרחון עולה מכל עבר. בקושי אפשר לפלס דרך לעבור. פעמים דורכים בשגגה על מי שהוא, שלא מצא לו מקום אלא כמעבר.⁵³

למרות המצב הקשה, הודעת האזעקה לא הגיעה לישראל. בתוך כל התקשורת השוטפת בענייני העלייה, הג'וינט לא העביר למחלקת העלייה או לגורמים אחרים בישראל עדכונים על המצב החמור במחנה, לא הבהיר שמדובר במצב חירום וגם לא פנה בבקשה לעזרה. הוא אפילו לא ביקש משלוח של אוהלים, שבאותו הזמן היו בישראל בכמות גדולה, והמטוסים הרי נסעו לעדן ריקים. חודשים אחדים לאחר מכן, כשהמחדל הזה נבדק על ידי הג'וינט, טען הרי ויטלס, האחראי מטעם הג'וינט למזרח התיכון, שמסיבה לא-מובנת התנגד סיימון לשליחת אוהלים, וכי היה עליו לאלץ אותו להסכים

52. שם, עמ' 167-168.

53. דורי, 1972, עמ' 136.

לקבלתם.⁵⁴ מאחורי התנהלות בעייתית זו עמדו מאבקי כוח, שיקולי יוקרה וחשדנות ששררו בין האישים שניהלו את מבצע עלייתם של יהודי תימן. מאוחר יותר אף התבררו מחדלים אישיים: סיימון, שהתגורר במלון בעדן, לא ביקר במחנה בכל יום, וגם כשהגיע נהג לשהות במבנה העובדים ומיעט להיכנס למחנה עצמו. בעוד העולים נאנקו בחולי ובתנאים הקשים, הוא היה טרוד בקשרים עם הבריטים בעדן, ולפי עדויות שונות היה טרוד גם בהחלפת כספים ואבני חן. שלוש ועדות שבדקו את התנהלות אנשי הג'וינט בעדן הסיקו מסקנות קשות שהובילו להרחקת סיימון וכמה עובדים נוספים.⁵⁵ גם מנהל המחנה בן-ציון כהן היה בין המורחקים. התברר שהדרך שבה בחר להתנהל מול האנדרלמוסיה ששררה במחנה הייתה באמצעות אלימות. הוא מינה צוות של כעשרים "שומרים" מקרב העולים עצמם, סיפק להם אלות והפקיד בידיהם את השמירה על הסדר, ובמיוחד על התורים לחלוקת מזון ותרופות. מחזה זה זעזע את שליחי הסוכנות היהודית שהיו ממוצא תימני ואנשים אחרים שביקרו במחנה במהלך ספטמבר. שלמה דורי כתב בזיכרונותיו: "וכל דאלים גבר. נשים, זקנים וילדים נדחקו הצידה. השומרים, צעירים אלימים מבין העולים, שמונו לתפקיד זה בשכר של קופסת סיגריות ליום, חבטו בקהל במקלות אשר בידיהם; והממונה עליהם, יהושע יושע, חבט בהם ובקהל".⁵⁶

גם יוסף צדוק גינה התנהלות זו והגדיר את המחנה כך:

[...] מקום מעצר סגור עם רוח סדיסטית כלפי עולים שבורים ורצועים בגופם וברוחם, שחלק ממנתם היומית ספגו מכות אכזריות בשוטים ובמקלות בלי הבדל גיל (ילדים, בוגרים וזקנים). לא חסרו מקרים של הכאות על לא דבר! מובן וטבעי

54. מאיר-גליצנשטיין, 2012, עמ' 232.

55. על הוועדות שבדקו את התנהלות אנשי הג'וינט, ראו שם, עמ' 215-238.

56. דורי, 1972, עמ' 136.

שאטמוספרה "מחנכת" זו גרפה עמה גם חלק, אמנם חלק קטן, מבין העולים, שגם בינם לבין עצמם החלו להשתמש בכוח הזרוע, אמצעי הלשנות ועלילות הדדיות תכפו והתרבו.⁵⁷

מאוחר יותר התברר שהיחס הבוטה כלפי העולים התבטא בדרכים חמורות נוספות שכללו גזילת הקניין המועט שהצליחו יהודי תימן להציל - ספרי תורה וכתבי יד עתיקים, כסף ותכשיטים - שנלקח מהם בדרכי מרמה.⁵⁸

יש לציין שיחס מתנשא של גורם פילנתרופי כלפי מושאי הסיוע שלו לא היה ייחודי למחנה הג'וינט בעדן, אלא התקיים גם במחנות העקורים באירופה. ואולם בשום מקום לא הוכו יושבי המחנות באלות, לא הופקרו לחולי ולמוות בגלל העדר קורת גג או מחסור בצוותים רפואיים ולא נמנע מהם להקים ארגונים מקומיים ולקיים פעילות תרבותית אוטונומית. כך גם בנוגע לרכוש: תלונות על גזילת רכוש, בייחוד על חבילות שנשלחו ארצה ולא הגיעו ליעדן, נשמעו גם במקרים אחרים. אך בשום מקום לא הגיע היקף הגזילה לאותם ממדים כמו בעדן, ובשום מקום לא נטל הצוות הישראלי חלק כה בולט וכה בוטה בניצול תמימותם של העולים ובהטעייתם. ובינתיים, במחנה פרדסיה, אחד משבעת מחנות בית ליד, נקלטו כמה אלפים מעולי תימן במצב בריאות עגום ויום-יום נמצאו אנשים מתים באוהלי המחנה. בבדיקות דם נמצאו טפילי קרחת אצל יותר מ-80% מהנבדקים והצוות הרפואי החליט לחייב את כל תושבי מחנה החולים בטיפול בכינין.⁵⁹ בנסיבות אלו שאלו אנשי הקליטה כמה אנשים צפויים להגיע מתימן, בתוך כמה זמן, ואם כולם יהיו

57. מכתב מצדוק למחלקה ליהודי המזרח התיכון בסוכנות היהודית, 1.10.1950, אצ"מ, S20/399.

58. נושא זה מופיע בראיונות ובעדויות ובכל ספרי הזיכרונות של יוצאי תימן, אך טרם זכה למחקר מעמיק.

59. שטרנברג, 1973, עמ' 91.

במצב בריאות כה קשה כמו האנשים שהגיעו באוגוסט ובתחילת ספטמבר. על שאלות אלו לא ניתן מענה, ולכן יצאה לעדן משלחת רפואית בראשות מנכ"ל משרד הבריאות ד"ר יוסף מאיר ועמו ד"ר ולטר פלק, רופא הילדים של מוסדות משרד הבריאות וד"ר אברהם שטרנברג מטעם מחלקת הקליטה. המשלחת שהתה בעדן שלושה ימים, בין 16-18 בספטמבר 1949, ובשובה כתב מנכ"ל משרד הבריאות דו"ח שחשף לראשונה את המצב החמור במחנה האשד.

ד"ר מאיר תיאר אנשים השרועים על האדמה, מקצתם בשל עייפות, מקצתם בשל חולשה ואפיסת כוחות ואחרים הלוקים בחוס גבוה בגלל מלריה או מחלות אחרות. "חלק מהם מספיק להגיע למרפאה ולקבל תחבושת או זריקת חינין או פניצילין, אחדים נופחים את נשמתם במקומותיהם, בעיקר זקנים וזקנות, ומאריך נשים צעירות יולדות את ילדיהן בלילות על אותו החול [...]. גם אז אתה רואה את האשה שוכבת עייפה, אדישה ועל ידה התינוק - בלי כל הבעת שמחה או להפך, תרעומת".⁶⁰

המרפאה שאליה התייחס ד"ר מאיר הייתה חדר ובו ארבעה רופאים וכמה עוזרים ואחיות, שעסקו בריפוי פצעים, כיבים טרופיים, מלריה, מחלות לב, דלקת ריאות, שחפת ועוד. היו בחדר 25-30 מיטות. "שאר החולים", הוא מוסיף, "לך וחפש אותם בין האלפים הרבים השוכבים על החול בלי שידעו כנראה שחוץ מהאל בשמים והגורל ישנה אפשרות לרפא חולים גם בידי אדם".⁶¹ וכך תיאר קבוצת עולים שהגיעה למחנה:

גופים ערומים וערומים למחצה [...], צפופים, מלוכלכים, מלאי פצעים, פרצופי אדם מביטים נכחם ושותקים. גם אחרי אמירת שלום קשה לדובב אותם אם מפני עייפות - הם מספרים שהם נודדים זה 15 יום - אם מפני אדישות ופטאליות ואם מפני פחד

60. מתוך "תזכיר על הביקור בעדן בימים 18.9.1949", אצ"מ, S30/4681

61. שם.

לקראת מה ומי הם הולכים. [...] יורדים אחד אחד בשקט ובלחש ובאיטיות תוך שתיקה גמורה - אף בכי תינוק כמעט שאינך שומע. דומה התמונה לעדר כבשים שמביאים מהשדה לפנות ערב והם מתנועעים לאיטם אחד אחרי השני עד שמגיעים לדיך - זו היא סככה אפלה אשר שם הם מצטופפים, מקבלים בשביל הלילה הראשון לחם, מים ותמרים - הלילה הראשון של פגישה היסטורית של גזע עברי עתיק עם גזעים יהודיים מאירופה והמזרח התיכון. אין כל הבעת שמחה בפניהם, כל סימן של התרגשות, כל סימן של הרגשת הצלה וקץ כל התלאות - הייתי מתאכזר ואומר: הבעת פנים בהמית אצל אנשים אשר יודעים אנו שמידת האינטליגנציה שלהם והיכולת השכלית שלהם הן גבוהות למדי.⁶²

המלצותיו של מנכ"ל משרד הבריאות עמדו בניגוד מוחלט לתפקידו כשומר סף שהיה מופקד על מניעת עלייתם של חולים לישראל. הוא המליץ להעביר מיד את כל יושבי המחנה לישראל, החולים והבריאים גם יחד, אף שהיה מודע לחששות ולביקורת הקשה העלולים להתעורר בציבור הישראלי. אבל הוא ידע שבתנאים השוררים בעדן ומותו רבים מן החולים וכי המלצתו משמעה הצלת נפשות. עמדתו הבהירה את המחויבות של ממשלת ישראל כלפי יהודי תימן, אזרחיה לעתיד של מדינת ישראל, הנמצאים בדרכם אליה.

לצד האצת העלייה המליץ ד"ר מאיר להרחיב את מחנה האשד ולהופכו למחנה קבוע, על כל הפונקציות המתבקשות: הגדלת הצוות הרפואי, הקמת מעבדה רפואית, שיפור הסככות והבאת אוהלים גדולים ומרווחים למחנה, "כי בלעדי זה כל העבודה היא לשווא". את ההמלצות סיכם במשפט: "אין כל הגזמה באמרי שכל יום דיחוי של איזה סידור שהוא גורם למות בני אדם".⁶³ מעתה ואילך השתנה לחלוטין הטיפול בעליית יהודי תימן, והוא הועבר מרמת המבצעים לרמת הקברניטים: ממשלת ישראל מצד אחד והנהלת הג'וינט

62. שם.

63. שם, הרגשה במקור.

בניו יורק מצד שני. שינוי זה הוביל להחלטת ממשלת ישראל על העלאה מיידית של יהודי תימן, למרות מצב בריאותם הקשה ודווקא בגללו. חודש אוקטובר היה חודש השיא בפינוי יהודי תימן לישראל, ובמהלכו הועברו ארצה 11,445 נפשות.⁶⁴ בנובמבר הועברו לישראל 5,478 ובסופו נשארו במחנה כ-3,500 עולים.⁶⁵ בהמשך לכך הואצה פתיחתו של מחנה ראש העין, והוא נבנה בהיקף גדול יותר מכפי שתוכנן תחילה, והוכשר לקליטת המוני ילדים חולים. נוסף על כך הוחלט להכשיר את המחנות בשדה התעופה הצבאי הבריטי הישן בעין שמר ולקלוט בהם את עולי תימן.⁶⁶ גם במחנה האשד חל שינוי מהפכני. מעתה גילתה הסוכנות היהודית מעורבות מלאה במתרחש, שכללה שיגור עובדים של מחלקת הקליטה, שליחת צוותים רפואיים והעברת ציוד, בעיקר אוהלים. הובלת האנשים והציוד הייתה הליך פשוט, מכיוון שממילא המטוסים נסעו לעדן ריקים. בתוך זמן קצר הוקמו שורות ארוכות של אוהלים גדולים; נוספו מקלחות ובתי שימוש רבים; מבני הקבע שהיו במחנה שופצו והפכו לחדרי חולים ולמקומות אשפוז שכללו כ-100 מיטות לילדים ויותר מ-200 מיטות למבוגרים.⁶⁷ בבית חולים זה פעלה מרפאת עיניים וכן הוקמה מעבדה לבדיקות דם, שהייתה חשובה במיוחד למיגור מחלת המלריה. בינואר 1950 היו במחנה כשלושת אלפים בני אדם, וכששת אלפים נוספים הגיעו לשם במהלך השנה. בד בבד הוסיפה לפעול הרכבת האווירית, אם כי בקצב איטי, ומדי חודש הועברו לישראל כמה אלפים ולאחר מכן כמה מאות עולים.

64. To Passmann and others, 20.11.1949, ארכיון הג'וינט, ירושלים, מיכל 52/14 (מספר 10).
65. מתוך Parfit, 1996, p. 283. פרפיט מסתמך על דיווח של הג'וינט מיום 24.9.1950.
66. שטרנברג, 1973, עמ' 86.
67. שם, עמ' 95. לתיאור המחנה כפי שהיה בינואר 1950, ראו: ספרו של ברר, 1956, עמ' 25-74.

כ-24 בספטמבר 1950 יצאו לישראל אחרוני העולים והשליחים במלואם. בבוקרו של אותו יום נערכה אזכרה בבית העלמין שהוקם סמוך למחנה ובו נקברו מאות מן העולים שנפטרו במחנה. מצבה גדולה שהוקמה במקום הנציחה אותם וגם את הקורבנות הרבים אשר מצאו את מותם בדרכי תימן בסבל ובייסורים. במהלך הזמן היטשטשה סאת המרורים של עולי תימן, ומבצע העלייה הוטבע בזיכרון הישראלי כמבצע הצלה מפואר. הטרגיות בתופעה זו נובעת מכך שיציאתם של יהודי תימן לא נבעה מאילוץ אלא הייתה מעשה של בחירה, וללא הכשלים בארגון העלייה ובניהולה, יהודי תימן לא היו משלמים מחיר כה כבד ולא היו נזקקים להצלה. אבל הכשלים הוסתרו וטויחו, האשמים בהם לא נענשו, ומצבם הקשה של העולים לישראל נזקף לחובתה של תימן ולתפיסותיהם המשיחיות הלא-רציונליות של יהודיה. משמעות גישה זו הייתה למעשה הענקת לגיטימציה ליחס הדר-ערכי כלפי יהודי תימן, שבצדו האחד סולידריות והכלה ובצדו האחר התנשאות וחלזול. בנסיבות של תהליך העלייה, ולאחר מכן גם תהליך הקליטה, שבהם התקיימה תלות מוחלטת של עולי תימן באנשים שהעלו אותם וקלטו אותם, יחס זה הוביל להשלכות קשות ביותר. מבחינה זו ליקוייו של מבצע העלייה לא באו אל קצם עם ההגעה ארצה, והשלכותיהם הוסיפו וליוו את העולים גם בשנותיהם הראשונות בארץ.

במחנות העולים בישראל

יהודי תימן היו קבוצת העולים היחידה שבשלב הראשון שלה בישראל הוחזקה במחנות נפרדים. כאמור, כבר בראשית 1949, עם תחילת העלייה, הם הושמו במחנה עתלית, בנימוק שהם שונים מהאחרים וזקוקים לתקופת הסתגלות, וזאת בסטייה מוחלטת ממדיניות מיזוג הגלויות. עתה היה נימוק בריאותי לקיומם של מחנות נפרדים: מכיוון שהעולים לא נבדקו כראוי במחנה המעבר

ומכיוון שרובם הגיעו חולים, היו מחנות העולים למעשה מחנות בידוד (קרנטינות) מוקפים גדרות שנועדו למנוע הפצת מחלות מדבקות ומחלות שלא היו מוכרות בישראל, ובה בעת הם אפשרו לאבחן ולטפל באופן מרוכז וממוקד בחולים הרבים, בבעיות תת-תזונה ובמחלות שבהן לקו.

בחדשים ספטמבר-דצמבר 1949, בשיאו של מבצע "על כנפי נשרים", הגיעו לישראל מדי יום מאות עולים מתימן. שבעת המחנות שהוקמו לקליטתם (שלושה מהם ליד קיבוץ עין שמר, שלושה באזור ראש העין ואחד בפרדסיה) הכילו מאות אוהלים שהתפרסו סביב כמה מבני קבע, שרידי מחנות הצבא הבריטי, שבהם הוקמו מטבחים וחדרי אוכל, מרפאה, צרכנייה, טיפת חלב ועוד. העדר מידע מקדים על היקף העלייה גרם לכך שמחנות העולים האלה נפתחו בחיפזון, בטרם היו ערוכים לקלוט את העולים, לא מבחינת המבנים והמתקנים וגם לא מבחינת כוח האדם הדרוש. מרבית הפקידים שקיבלו את פני העולים וטיפלו בקליטתם לא הבינו את שפתם גם כשדיברו עברית, ולא הבינו את התנהגותם ואת תגובותיהם. הליקויים בתקשורת בין קולטים לנקלטים החלו בשיבושים ברישום שמות העולים ופרטיהם האישיים, ונמשכו באי-הבנות ובפרשנויות מוטעות של התגובות ההדדיות, והובילו לזרות ולניכור.

השלב הראשון בקליטתם של יוצאי תימן בישראל התמקד בשיקומם הפיזי: הם נזקקו למזון עשיר בחלבונים כדי להתגבר על בעיות רעב ותת-תזונה וכן גם לטיפול רפואי בגלל מלריה, כיבים טרופיים, דלקות עיניים ושאר המחלות שדבקו בהם. ריכוזם במחנות מיוחדים היה אמור לתת מענה לבעיות אלו. אך בעודם באוהלים חוו עולי תימן את אחד החורפים הקרים והגשומים בתולדות האזור, ובכללו התופעה הנדירה של שלג ברצועת החוף בפברואר 1950. ארבעה מהם נהרגו במחנה עין שמר לאחר שתקרת חדר האוכל קרסה תחת ערימות כבדות של שלג. באותה התקופה שרר בארץ מחסור בכל המוצרים והם חולקו במשורה, על פי כללי

משטר הצנע שהונהג אז, אבל בגלל מצבם הפיזי הקשה של עולי תימן הם זכו לאספקה גדולה יותר של ביצים ומוצרי חלב. חיים צדוק, מיוצאי תימן הוותיקים, ראש האגף לעולי תימן במחלקת הקליטה של הסוכנות, דיווח בזיכרונו ש"רכה הייתה התמותה בימים ובשבועות הראשונים, והיינו עדים למחזות זועה כאשר היו מגלים אנשים מתים בתוך האוהלים".⁶⁸ נוסף על המצב הגופני, רבים מן העולים סבלו ממצב נפשי קשה בעקבות הטראומות שחוו בדרכי תימן ובמחנה חאשר ובייחוד אובדן בני משפחה וחברים. באותן שנים לא זכה מצבם הנפשי של העולים להתייחסות, אבל אין ספק שפגע בכושר הסתגלותם של עולי תימן לתנאים החדשים. קשה במיוחד היה מצבם של התינוקות. בישיבת הממשלה מ־20 בספטמבר 1949, שבה נדונה העלייה מתימן, ציין שר הבריאות משה שפירא שישנם 3,000 ילדים ותינוקות השרויים במצב חמור וזקוקים לאשפוז מידי.⁶⁹ שטרנברג תיאר את התינוקות האלה: "רעב ממושך וזיהומים שונים הביאו לכך שהילדים נראו כשלדים. משקלם של ילדים בני שנה היה 4-5 קילוגרם. עור ועצמות ופני זקנים". הוא כינה אותם "השלדים החיים של הילדים מתימן".⁷⁰ הרי ויטלס, תיאר: "השלדים של ברגן בלזן הופיעו שוב בעדן".⁷¹ בן גוריון הלך לבקר את הילדים החולים שאושפזו באחד האגפים של בית החולים תל השומר, ובנאומו בכנסת בנובמבר 1949 הביא תיאור מוזעזע של מראה הפעוטות האלה.⁷² באותה עת רוכזו התינוקות, במקרים רבים בכפייה, בבתי תינוקות בצריפים במחנות התימנים, בטענה שהשהות באוהלים מסכנת את חייהם וגם כדי לפקח על הטיפול המשקם שניתן להם. באותם מקומות הוקמו גם

68. צדוק, 1985, עמ' 129.

69. פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, ארכיון המדינה.

70. שם, עמ' 74-75.

71. ארכיון הג'וינט, ירושלים, תיק 91141521100.

72. דוד בן-גוריון, דברי הכנסת, 21.11.1949, כרך 3, תש"י, עמ' 84.

מרפאות ובתי חולים מאולתרים לתינוקות, ולמרות התנאים הקשים שפעלו בהם, הם נועדו לתת מענה למחסור במקומות אשפוז במערכת הרפואית הקיימת וכך לטפל בבעיות התחלואה הקשות של אלפי התינוקות שנוקקו לטיפול רפואי מציל חיים. לטענתו של שטרנברג, בתי החולים האלה הצילו את חייהם של תינוקות רבים.⁷³ כדיעבד התברר שבמקומות אלו החל השלב הראשון בהיעלמותם של תינוקות רבים.

חייהם של יוצאי תימן במחנות העולים ובמעברות עדיין לא זכו למחקר מקיף ועדיין לא התבררו פרטי הנסיבות שבהן נעלמו הפעוטות, אבל כל העדויות, הן של יוצאי תימן והן של מטפלים ומטפלות שעבדו במחנות, חושפים תחושות של מתח וניכור שהקיפו את כל תחומי המפגש בין הקולטים לעולים והיו חריפים במיוחד בהקשר של התינוקות. אנשי מחלקת הקליטה והצוותים הרפואיים מדברים על הקרבה אישית בתנאים קשים ומתארים טיפול מסור בפעוטות בבתי התינוקות ובחדרי החולים בשילוב קשוי תקשורת ואי-הבנות ביניהם ובין בני המשפחות. קשיים אלו הובילו את צוות המטפלים לנהוג ביד קשה כלפי ההורים בהנחה שהם אינם מבינים רפואה מודרנית מהי, וממילא תקצר ידם מלהסביר להם. הדבר ניכר בייחוד במצבי חירום כמו במקרים של העברה לבתי חולים, כאשר אנשי הצוות המטפל לא טרחו לאתר את ההורים ולשתף

73. לחיאור הקמתם ופעילותם של בתי החולים לתינוקות במחנות פרדסיה (בית ליד) וראש העין, ראו: שטרנברג, 1973, עמ' 58-61, 92 ועוד. בעמ' 92 שטרנברג מתאר את מחלקת הילדים במחנה ראש העין: "מן המרפאה המשכנו למחלקת הילדים וגם בה הייתה התמונה מדכאה, אם כי הכל התנהל בשקט כמעט לא טבעי, כאשר מן המיטות מציצים הפנים העצובים של ילדים קטנים לעשרות ורובם קשורים למערכות של אינפוזיה להזנה מלאכותית [...] הכיבים בהמוניהם, מצב הילדים והמבוגרים, הצביעו על רעב ממושך, תת-תזונה וכתוצאה מזה מחלות מרובות וחולשה".

אותם בהחלטה.⁷⁴ שטרנברג מציין בזיכרונותיו שכאשר גבר לחץ האשפוז על בית החולים לילדים שפעל בבית ליד, הועברו עשרות ומאות ילדים לבתי תינוקות של ויצ"ו בירושלים, בתל אביב ובצפת, ולעיתים קרובות שהו שם הילדים חודשים רבים.⁷⁵ היחס המתנכר והמזלזל ניכר גם בהמשך, כאשר במקרים של תמותת ילדים לא הוזמנו ההורים לזהות את הגופה ולא שותפו בלוויה, וגם המידע על כך נמסר מאוחר יותר או כלל לא נמסר. בנסיבות אלו היה קשה לוודא אם הפעוטות נפטרו ונקברו או שמסיבות שונות של אובדן קשר או חטיפה לא הוחזרו להוריהם.

ריכוזם של אלפי ילדים בבתי תינוקות היה ייחודי למחנות עולי תימן. הוא נועד לספק מקום מגורים בטוח ומוגן לתינוקות שסבלו מחולי ומתת-תזונה יותר ממה שהיה באוהלים וכן איפשר לפקח על הטיפול המשקם בהם. כאן הורים ראו את ילדיהם מבודדים בחדרי חולים, לעיתים מחוברים לצינורות אינפוזיה,⁷⁶ ובהמשך חוו היעלמויות של ילדיהם מבתי התינוקות ומחדרי החולים בלי ששותפו בהחלטה על העברת הילדים, והחמור מכול - במקרים רבים הילדים לא חזרו. בעקבות זאת גברו חשדנותם ואי-אמונם בעובדי המחנות ורבו המקרים שבהם העולים החביאו את ילדיהם וסירבו להעבירם לבתי התינוקות - בדרך כלל לא בהצלחה יתרה.⁷⁷

74. בן-ש"ך בן-פורת, 2012, עמ' 220-221.

75. שטרנברג, 1973, עמ' 76.

76. בן-ש"ך בן-פורת, 2012, עמ' 220-221.

77. לדוגמה: בני משפחתו של צדוק יצהרי הגיעו למחנה ב' בראש העין, שם נטלו האחיות את התינוק בן 11 החודשים והעבירוהו לבית תינוקות, כשהן מאפשרות לאם לבקרו פעמיים ביום, ראו: יצהרי, 1996, עמ' 395. נחמה בן-ש"ך בן-פורת, שהייתה אחות במחלקת התינוקות שהוקמה בראש העין, מספרת על הורים שלא הבינו מדוע עליהם להעביר את ילדיהם לבית התינוקות ולא להשאירם איתם באוהל. היא מציינת שנאסר על ההורים להיכנס למחלקה, ומתארת את ניסיונו של אחר האבות לחטוף את בנו ממחלקת התינוקות. בן-ש"ך בן-פורת, 2012, עמ' 220-222.

אחד המטפלים בקליטת עולי תימן כתב שהעולה התמים רואה במטפל "מן רשע ומרושע הבא לגזול ממנו את ילדיו או הוריו הזקנים",⁷⁸ ובאחד המקרים שבהם התבקשו עולים שזה עתה ירדו מן המטוס להיכנס לאוטובוס בנפרד מן הנשים והילדים, הם סירבו בטענה ש"הם שמעו שהנשים והילדים אובדים בארץ ואין יכולים לדעת אפילו את מקום קבורתם".⁷⁹

חולשתם הגדולה של יהודי תימן והנסיבות הקשות של עלייתם וקליטתם עשויות להסביר את העובדה שמרבית הפעוטות הנעדרים באו ממשפחות של עולי תימן. מצב בריאותם של הפעוטות בעת העלייה אף עשוי להסביר היקף כלשהו של תמותת תינוקות. לדוגמה, ועדת החקירה הממלכתית טענה שבין כלל התינוקות הנעדרים ישנם 108 תינוקות שנעדרו במהלך החודש הראשון לאחר עלייתם לישראל, ולפיכך ראתה בנתון זה הסבר לפטירתם.⁸⁰ אבל יש לסייג את הקשר בין נסיבות העלייה הזאת לנסיבות הקליטה, כי אפילו לשיטתה של ועדת החקירה, מרבית הילדים שאת היעלמותם חקרה לא נעלמו סמוך למועד עלייתם אלא חודשים ארוכים לאחר מכן, והתופעה נמשכה עוד זמן רב לאחר שנסתיימה העלייה מתימן. לכן, בסופו של דבר, פרשת ילדי תימן היא חלק מסיפור מחנות העולים והמעברות במחצית הראשונה של שנות ה-50, ואירועים אלו עדיין ממתנינים למחקר מקיף.

חשוב לציין שהיעלמות הילדים לא הייתה הבעיה היחידה שעמה התמודדו עולי תימן בשנותיהם הראשונות בישראל. למעשה, בגלל ההשלכות הקשות והמתמשכות של פרשת ילדי תימן, סוגיה זו מאפילה כיום על קשיים ייחודיים נוספים שהיו מנת

78. אברהם לוי, "ששנות ויגונות - מהתלבטויותיו של מטפל בעולים", שלוחות יוצאי תימן, 21.4.1950, עמ' 6.
79. יצחק קידה, "ושבו בנים לגבולם", שם, 12.5.1950, עמ' 3.
80. דו"ח הוועדה, עמ' 299.

חלקם של העולים החדשים מתימן, ולכולם משותפים יחס פטרוני ומנצל מצד הקולטים הוותיקים. סוג אחד של בעיות היה קשור להתערבות מוסדות המדינה ושליחיה במסורותיהם ובמנהגייהם של העולים, בעיקר בתחום חיי המשפחה: ביקורת על המבנה הפטריארכלי של המשפחה התימנית ועל זכויות היתר של הגברים לעומת נשותיהם וילדיהם; התערבות בנישואי ילדות, שכוננו בישראל "נישואי בוסר", ועידוד פעיל של גירושין, בייחוד במקרים שבהם שרר פער גילים ניכר בין בני הזוג, כמו כן נשללה וגונתה תופעת הביגמיה, שהייתה מקובלת בתימן. התגייסותה של החברה הישראלית לעמוד לצד היסודות החלשים והמנוצלים בחברה היהודית-התימנית ראויה להערכה, אבל הנחרצות והמיידיות שבהן נכפו ערכים חדשים לא הקלו על הסתגלותה של חברת העולים לחיים החדשים בישראל.⁸¹

בעיות אחרות נגעו להתיישבות ולתעסוקה: רבים מעולי תימן נשלחו ליישובים באזורי ההר, הקשים להתיישבות, והדבר בלט במיוחד בכפרי העבודה שבהם לא הייתה תשתית ראשונית, ומשפחות העולים הגיעו לחרפת רעב. גם שכר עבודת הדחק ששולם ליוצאי תימן היה נמוך מהשכר ששולם לעולים אחרים. כל אלו נבעו מאותה תפיסה מוכרת ורבת-שנים, שיוצאי תימן "מסתפקים במועט" ועל כן נזקקים לפחות. אם נצרף לכך את המצב הפיזי הקשה ואת עונייהם של העולים שאיבדו את כל רכושם במהלך העלייה, יובן העוול הגדול שנעשה להם.⁸²

ולבסוף, בעיית הכפייה האנטי-דתית שנהגה במחנות התימנים על ידי הקולטים. דווקא בתחום זה זכו עולי תימן להישגים חשובים: טענותיהם על גזיזת פאות וזקנים, על הפרעות בשמירת מצוות הדת

81. ראו: רוזין, 2008, עמ' 223-244.
82. בעניין כפרי העבודה, ראו התכתבות בין חיים צדוק ללוי אשכול אצל: צדוק, (1989), עמ' 429-432.

ועל מניעת חינוך דתי מילדיהם וכו' לאוון קשובה בחזית הדתית (הרשימה המשותפת של המפלגות הדתיות ובהן המזרחי, הפועל המזרחי, אגודת ישראל ועוד), ולאחר שנציגיה ניהלו מאבק בשם של עולי תימן, הוקמה ועדת חקירה ממשלתית - ועדת פרומקין - שממציאה אישרו את הטענות על קיומה של כפייה אנטי-דתית והובילו לשליחת ילדי עולי תימן במחנות לבתי ספר של הזרם הדתי בישראל.⁸³

אבל המפלגות הדתיות או כל גורם פוליטי אחר לא התעניינו בבעיות אחרות שהטרידו את העולים מתימן ולא התגייסו להעלות את טענותיהם הנוספות, ובכללן הטענות על היעלמות הפעוטות. ייתכן שנושאים אלו לא שירתו אינטרסים פוליטיים של אף אחת מן המפלגות, אף שידיעות על היעלמותם המסתורית של פעוטות ממחנות העולים לא היו בגדר סוד.

ואכן, ידיעות על מקרי היעלמות הגיעו לראשי מחלקת הקליטה ולראשי הנהלת הסוכנות היהודית, כפי שמעידים מכתבים שהועברו בין אנשי מחלקת הקליטה במחנות ובכללם גיורא יוספטל וחיים יחיל, מנהלי המחנות של יוצאי תימן ואף המשטרה,⁸⁴ וכפי שעולה מפרסומים בעיתונות על עולים המחפשים את ילדיהם שנעלמו.⁸⁵ כבר בנובמבר 1950 עלה הנושא על דוכן הכנסת על ידי חיים כהן-מגורי, יוצא תימן וח"כ מטעם תנועת החרות. כהן-מגורי דיבר על תנאי החיים הקשים במחנות העולים והתייחס לתכנית קורת גג להעברת ילדי עולים למוסדות ולמשפחות לתקופת החורף. הוא טען שההורים יתנגדו לתכנית:

83. צמרת, 1993.

84. צדוק, "קטעי התכתבויות בעניין נעדרים מן המחנות", ינואר 1950-ינואר 1951, חשא תימן, עמ' 242-245.

85. ראו לדוגמה: שאול בן-חיים, "ששה תינוקות נעלמו בלי להשאיר עקבות", מעריב, 26.2.1954.

ההורים לא יתנו את ילדיהם לאחרים וכצדק. אני יכול להביא עובדות ואני בטוח שאתם יודעים, שיש עד היום ילדים שאחרי שנה שנלקחו מהוריהם, אין ההורים יודעים היכן הם. אתם רוצים שיתנו לכם את הילדים? עד היום מחפשות משפחות את ילדיהם, חיים או מתים! האם זו סחורה, האם אלה חבילות?⁸⁶

טענותיו של כהן-מגורי נדחו על הסף והוצגו כדברי קטרוג נגד הממסד הקולט ואף כגילוי של כפיות טובה. יצחק בן-אהרון, איש התנועה לאחדות העבודה, שהייתה אז חלק ממפ"ם, זיכה אותו בתגובה וזעמת: "האם אפשר לדבר על גנגסטריזם בכנסת? אין כאן אנשים שחטפו ילדים!" שרת העבודה גולדה מאירסון (מאיר), שמילאה תפקיד מרכזי בקליטת העולים, התעלמה מנושא הילדים ותקפה את טענתו על קיומה של אפליה: "האם זה אמת? האם אפשר להוכיח זאת?" היא סיימה בהטלת ספק באמינותו של הנציג התימני: "יתכן שחבר-הכנסת כהן-מגורי מסר כאן דברים שאינו יודע, אני רוצה לקוות שזה כך."⁸⁷

כאמור, אנשי מחלקת הקליטה שפעלו במחנות היו מודעים להיעלמותם של תינוקות, אבל המעיטו מחומרת האירועים מכיוון שראו בהם תוצאה בלתי נמנעת של מצב החירום ששרר בסתיו 1949, עם הגיעם של אלפי עולי תימן. אברהם שטרנברג אף טען שמספר הילדים הנעדרים בישראל קטן יחסית לעומת הגירות גדולות אחרות, כמו העברות האוכלוסין שהתרחשו בעקבות חלוקת הודו, שם אבדו ילדים רבים הרבה יותר.⁸⁸

לסיכום, כל הגירה כרוכה בעקירה, במעבר ובחבלי קליטה בארץ חדשה, וכל הגירה היא תהליך קשה ורווי ייסורים. בישראל הוכרזה העלייה לאחד מן היסודות המכוננים של המדינה, וארגונה הוטל

86. דברי הכנסת, 20 בנובמבר 1950, כרך 7, עמ' 262.

87. שם, עמ' 262-264.

88. שטרנברג, 1973, עמ' 65-66.

על כתפי המדינה והסוכנות היהודית, דבר שאיפשר וכמובן הקל על עלייתם של כ־700,000 יהודים שהגיעו מארצות אירופה, אסיה ואפריקה לישראל בשנותיה הראשונות. אף על פי שהמדינה, בסיועו של הג'וינט האמריקאי, עמדה מאחורי מבצע עלייתם של יהודי תימן, הרי שלצד תקוות וציפיות לעתיד טוב יותר ואמונה בגאולה, העלייה הייתה כרוכה במסע מתיש שהיה מלווה בקורבנות רבים. גם הגעתם של עולי תימן לישראל לא הביאה קץ מידי לסבלם אלא הייתה רק התחלה של תהליך קליטה כאוב ומתמשך. לעומת יהודי אירופה, ניצולי השואה, שעבורם הייתה העלייה ארצה מפלט ונקודת התחלה חדשה, הטרגדיה שחוו יהודי תימן הייתה חלק ותוצאה של תהליך העלייה עצמו. בדיעבד התברר שההתנהלות הבעייתית של מארגני העלייה תרמה אף היא להתרחשותם של האירועים הטרגיים. העובדה שיהודי תימן הגיעו לישראל כשהם חולים ותשושים והלומי טראומה העצימה את הקשיים שהיו קיימים ממילא במפגש בינם ובין החברה הישראלית. לגביהם העלייה והקליטה נעשו שלובים זה בזה והיוו מסכת אחת שנקבצו בה ייסורים רבים.

גורם עיקרי שמשקלו ניכר הן בתהליך העלייה והן בתהליך הקליטה היה היחס הדו-ערכי מצד הציונים, אנשי העלייה והקליטה, שהתאפיינו במסרים כפולים וסותרים ששילבו בין לאומיות לאוריינטליזם. מסרים אלו כללו סולידריות, חמלה, התגייסות לעזרה והענקה רשמית של שוויון זכויות וחובות בשילוב פטרונות, התנשאות תרבותית, המעטה בערך וזלזול, ובהמשך לכך אף ניצול. הסולידריות ניכרה בהתגייסותה של מדינת ישראל להעלאת יהודי תימן, במימון הפרויקט כולו על ידי יהדות ארצות הברית באמצעות הג'וינט, בהתנדבותם של אנשים רבים לפעול למימוש מבצע העלייה ולסייע בקליטתם של העולים בישראל, למרות הנסיבות החמורות והתנאים הקשים ואולי דווקא בגללם. אך בר-זמן ניכרה השפעתם הפוגעת של התנשאות ואדישות כלפי סבלם של העולים ואפילו התעללות בהם בעודם במחנה המעבר בחאשד. לכך נוספה

גם גזילה של חפצי הערך המועטים, כתבי היד והתכשיטים שהביאו עימם יהודי תימן. תלונות על גזל זה הושמעו לאורך כל תקופת העלייה, ואף על פי כן תופעה שלילית זו לא מוגרה. מסכת דו-ערכית זו נמשכה גם בישראל: לצד התגייסות מסורה של עובדים ומתנדבים רבים, שביקשו לסייע להצלת חייהם של העולים ובמיוחד של ילדיהם, ולצד ההשקעה הרבה של מדינת ישראל והסוכנות היהודית בקליטתם של עולי תימן - לא חדלו להתקיים גם ההתנשאות, הזלזול וניצול תמימותם וחולשתם של העולים. סיפור היעלמותם של ילדי עולי תימן והאדישות שבה קיבלו המוסדות האחראים את הידיעות על היעלמותם היו חלק מאותה תפיסה מתנשאת.

ביבליוגרפיה

- אבדר, כ' (2000). משובץ ומרוקס: מהכפר בתימן למושב בישראל. ירושלים: הוצאה פרטית.
- אהרוני, ר' (1991). יהודי עדן: קהילה שהייתה. תל אביב: אפיקים.
- בן-ש"ך בן-פורת, נ' (2012). יופי נחמה: מאלבום הזיכרונות בשנים 1950-1928. הוצאה פרטית.
- ברר, ש' (1956). על כנפי נשרים: סיפור מבצע מרבד הקסמים. תל אביב: מסדה.
- גלבלום, א' (1949). "עליית תימן ובעיית אפריקה". הארץ, 22 באפריל 1949.
- גמליאלי, נ"ב (2010). "יומן הפרעות בעדן תש"ח (1947) לנסים דמתי". פעמים, 123-122, חורף-אביב תש"ע, ירושלים: יד בן-צבי.
- (2002). תחת כנפיה של אמא. תל אביב: אפיקים.
- (1966). תימן ומחנה "גאולה". תל אביב.
- דורי, ש' (1972). חיים חדשים. תל אביב: עם עובד.
- הולנדר, י' (2002). "דמוגרפיה". בתוך: חיים סערון (עורך). תימן, ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי.
- הכהן, ר' (1994). עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953. ירושלים: יד בן-צבי.
- חובארה, י' (2007). כי ברח העם: מתימן לישראל. תל אביב: אעלה כתמר.
- טובי, י' (2002). יוסף צובירי: יהודי בשרות האמאם. תל אביב: אפיקים.

- יצהרי, מ' (1996). חיים סוערים. נתניה: האגודה לטיפוח חברה ותרכות.
 ליסק, מ' (1999). העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך.
 ירושלים: מוסד ביאליק.
 מאיר-גליצנשטיין, א' (בדפוס). "איזהו גיבור? יוסף צדוק והצלת יהודי תימן",
 בתוך: יוסף טובי (עורך), קובץ תימן.
 — (2012). "יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן. תל אביב: רסלינג.
 מנצורה, ש' (2003). עליית מרבד הקסמים: תיאור העלייה הגדולה של יהודי תימן.
 משה גברא (עורך), בני ברק: המכון לחקר חכמי תימן.
 עראקיקלורמן, (2010), "מפגשים באריתריאה ובאתיופיה: יהודי תימן ועדן,
 מיעוט בתוך מיעוט בשלטון הקולוניאלי האיטלקי". פעמים, חורף-אביב
 תש"ע, ירושלים: יד בן צבי.
 — (2008), "יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות. כרך ג (יחידות 6-8), רעננה:
 האוניברסיטה הפתוחה.
 —, ב"צ (2005). "העלייה מתימן בתקופת המנדט: בין מדיניות תימן, בריטניה
 הגדולה והסוכנות היהודית (1920-1948)". בתוך: שלום סרי (עורך),
 הליכות קדם במשכנות תימן, תל אביב: אעלה בתמר.
 — (2002), "מבוא". בתוך: חיים סערון (עורך), תימן, ירושלים: משרד החינוך
 ומכון בן-צבי.
 צדוק, ח' (1989). חן המיצר. תל אביב: אפיקים.
 — (1985). משא תימן 1946-1951. הוצאה עצמית.
 צור, י' (2000). "אימת הקרנבל: 'המרוקנים' והתמורה בכעיה העדתית בישראל
 הצעירה", אלפיים, 19, חש"ס.
 צמרת, צ' (1993). ימי כור ההיתוך. קריית שדה בוקר.
 רוזין, א' (2008). חובת האהבה הקשה. תל אביב: עם עובד.
 שגב, ת' (1984). 1949: הישראלים הראשונים. ירושלים: דומינו.
 שטרנברג, א' (1973). בהיקלט עם. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- Meir-Glitzstein, E. (2001). "From Eastern Europe to the Middle East: The
 Reversal in Zionist Policy vis-à-vis the Jews of Islamic Countries". *The
 Journal of Israeli History*, 20/1 (Spring 2001): 24-48.
 Parfitt, T. (1996). *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen 1900-1950*.
 Leiden, New York, Koln: Brill.
 Stock E. (1990). "Immigration and Foreign Policy: Five First Years". in: Reeva
 S. Simon (Ed.), *The Middle East and North Africa*, Columbia University
 Press.

**'אימהות מזניחות': הבניית האימהות של נשים
 מזרחיות בתקופת המנדט ובראשית שנות המדינה**

דפנה הירש וסמדר שרון

"האשה בת-המזרח למדה גם להיות אם טובה, הדואגת לעוללה
 לפי מיטב דרישות ההיגיינה", בישרה כותרתה של התמונה אשר
 ליוותה את כתבתה של עליזה לכנברג בדבר השבוע, "האשה העולה
 בת המזרח בדרך לקידמה" (לכנברג, 1951). כותרת זו משקפת כמה
 הנחות: אם שאינה מטפלת בילדיה לפי הידע המדעי של ההיגיינה
 אינה אם טובה; ככלל נשים מזרחיות לומדות לטפל בילדיהן באופן
 היגייני רק בישראל; עד שהן לומדות זאת, הן "אימהות לא טובות".
 זו דוגמה לאחת הדרכים שבהן נתפסו אמהות מזרחיות בראשית
 שנות ה-50 - הזמן שבו היו רוב החטיפות בפרשת ילדי תימן,
 המזרח והבלקן. רוב האימהות המזרחיות לא זכו להיות מיוצגות
 כמי ש"למדו להיות אימהות טובות", ולכן ההנחה הרווחת בתקופה
 זו הייתה שעדיף להפקיד את הטיפול בילדיהן בידי מוסדות
 מיוחדים לכך.

האם ייתכן שאנשים יחטפו בשיטתיות ילדים של אנשים
 אחרים? והאם ייתכן שכמה מהשותפים למעשה זה אינם עבריינים
 אלא דווקא מבקשי טובת הילדים? באילו תנאים מעשה כזה ניתן
 לדמיון? עבור המבקשים לבחון את פרשת ילדי תימן המזרח והבלקן